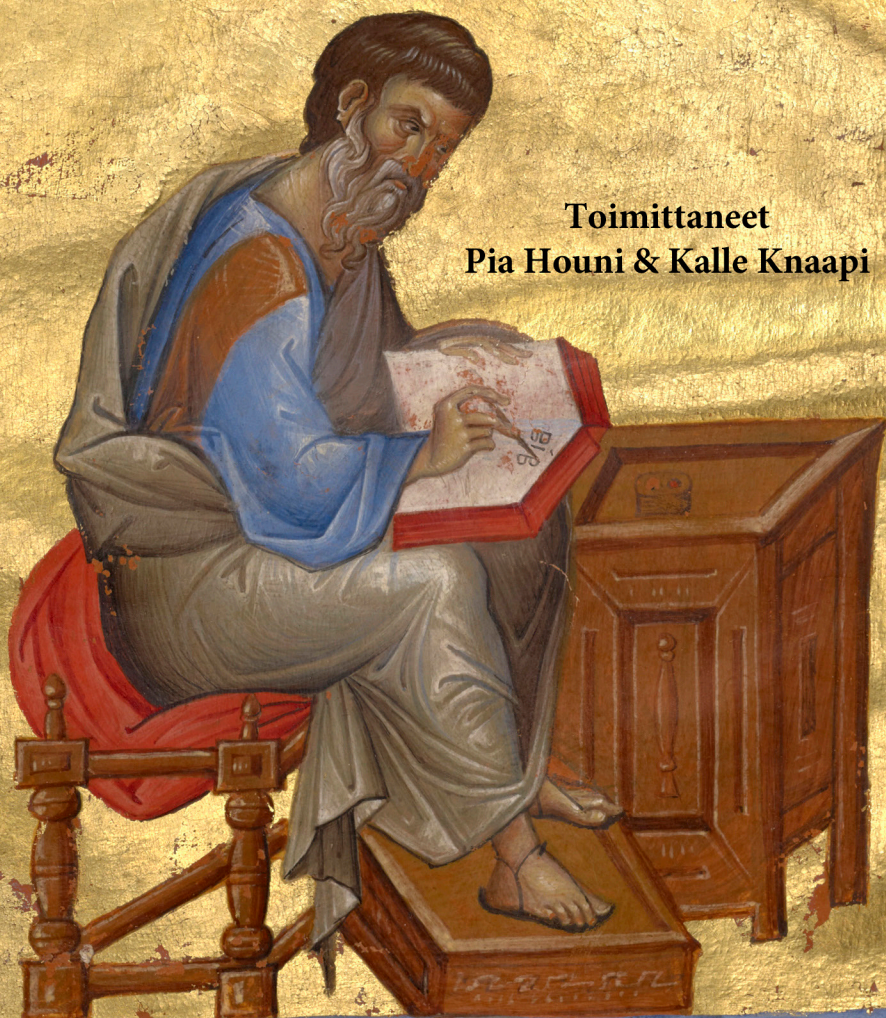

Acta Byzantina Fennica, Supplementa 1

Tuhannen vuoden kirjavuori

Kirjallisia näkökulmia
Bysantin kulttuuriin

Toimittaneet
Pia Houni & Kalle Knaapi

Antti Lampinen

Etnografinen kirjoittaminen Bysantissa

Bysantti ja etnografisen kirjoittamisen perinne

Bysanttilaisen kirjallisuuden pitkän historian kuluessa monet naapurikan-
sat ja vieraat ryhmät esiintyvät vaihtelevilla nimillään lukuisiin eri genrei-
hin kuuluvissa teksteissä. Osa viittauksista on pelkkiä ohimennen mainit-
tuja nimiä, eikä meillä aina ole selkää käsitystä mitä – jos mitään – kansaa
tai ryhmää niillä tarkoitetaan. Osa kuvauksista puolestaan on mittavia ja ne
täyttävät ”etnografisen rekisterin” kaikki kirjalliset tuntomerkit muodolli-
sesta avauksesta ulkonäön ja elintapojen kuvaamiseen. Vieraista kansoista
kirjoittaminen on eräs tärkeimmistä lähteistä silloin, kun tutkitaan men-
neiden kulttuurien ja yhteiskuntien identiteettejä, sillä ”vieraista” ryhmistä
kirjoittaminen on monesti hahmottunut juuri kirjoittajien oman ihmisryh-
män määrittelyn ja rajaamisen kautta. ”Roomalaisuus” sai merkityksen-
sä ”ei-roomalaisen” kautta, ja myös bysanttilaisen identiteetin kristillinen
ulottuvuus samaten määrittyi vahvasti juuri ei-kristillisten ryhmien kuvaa-
misen avulla. Bysantin pitkän kirjallisuushistorian ja aatehistorian saatossa
identiteeteistä ja eri ryhmien nimiin liittyvästä määrittelystä käyty kiivaskin
keskustelu paljastaa sekä laaja-alaisia muutoksia ja sopeutumia valtakuntaa
ympäriin realiteetteihin, että harvinaislaatuisten sitkeää ideologista
vastarintaa klassiseen perinteeseen kohdistuneiden muutospaineiden edes-
sä.¹

Suurin ongelma bysanttilaisen etnografisen kirjallisuuden tutkimisen
suhteen onkin juuri tämä erityyppisten ja pitkän ajanjakson kattavien ku-
vausten kirjo. Vuosisatojen saatossa valtakunta koki merkittäviä rakenteel-
lisiä ja kulttuurillisia muutoksia. Muiden muassa slaavilaisia ja turkinsukui-

¹ Jatkuvuudesta ja muutoksesta ks. Cameron & Cameron 1964 ja Mango 1981.

sia ryhmiä asettui asumaan Rooman valtakuntaan kuuluviksi mielletyille alueille, ja bysanttilainen hallinto, kirkko, ja yhteiskunta luopuivat asteittain latinan käytöstä. Se, että Bysantin valtakunta tuli tekemisiin myöhäisantiikissa ja keskiajalla näin laajamittaisten demografisten prosessien kanssa, on tehnyt sen kirjallisista lähteistä poikkeuksellisen houkuttelevan lähderyhmän muiden muassa slaavien, avaarien, kasaarien ja skandinaavien varhaiseen historiaan sekä vaihtoehdoisen lähteen muslimivalloitusten ja länsimaisten ristiretkikertomusten kalibroimiseksi.² Näitä kuvauksia tulkittaessa on kuitenkin pidettävä mielessä, kuinka bysanttilaiset kirjoittajat viittasivat näihin vieraisiin kansoihin aina omista lähtökohdistaan ja tavoitteistaan lähtien. Barbaarikansan objektiivinen kuvaaminen kuului näiden tavoitteiden joukkoon vain harvoin.

Etnonyymit eli kansannimet muodostavat oman ongelma-alueensa bysantinkreikkalaisessa etnografisessa kirjoittamisessa. Ryhmistä, jotka nyky-yleisölle näyttävät samana kansana voidaan puhua hyvin monella eri nimellä, ja toisaalta saman nimityksen alle sijoitettiin ryhmiä joilla todennäköisesti oli valtaosin erilliset identiteetit. Bysantin kirjoittajat perivät aiemmasta kreikkalais-roomalaisesta kirjallisesta kulttuurista ajattelutavan, jonka mukaan vuosisatojenkin erolla samoilta seuduilta kotoisin olevat ja suurin piirtein samanlaista materiaalista kulttuuria edustavat ihmisryhmät olivat – omankielisistä nimistään riippumatta – samaa kansaa.³ Toisaalta tämä päti bysantinkreikkalaisiin itseensäkin: heidän olivat *Rhōmaioi*, roomalaisia.⁴ Ajattelumallista on sanottu juontuneen eräänlaisen ”etnografisen pysähtyneisyyden”, jonka johdosta uudet kansannimet ilmestyvät kirjallisiin lähteisiimme usein sangen hitaasti, siitäkin huolimatta, että varhais- ja keskibysanttilaisilla kausilla Euroopan ja Lähi-idän etniset identiteetit kokivat suuria muutoksia. Luonnollisesti asiaa ei auta sekään, että etninen

² Esimerkkeinä bysanttilaisten tekstien käyttämisestä muiden muassa varhaisten slaavien historian lähteenä mainittakoon Borri 2011; ks. myös Curta 2010, etenkin 403–416 ja 461–473. Bysanttilaisia lähteitä on käytetty latinalaisten ristiretkilähteiden täydentämiseen: Laiou & Mottahedeh 2001.

³ Tähän ilmiöön on viitannut ”muuttumattomina barbaareina” mm. Wolfram 1997, 37.

⁴ Bysanttilaisten omasta roomalaisesta identiteetistä ks. Stouraitis 2014.

identiteetti on perin haasteellinen käsite, joka useimpina aikoina on ollut tilannesidonnainen ja horjuva eri yksilöiden ja ryhmien kesken. Uskonnolliset identiteetit mutkistavat asiaa välillä entisestään, etenkin kun uskonnollisista ryhmistä voitiin välillä puhua ”kansoina” (*ethnē*).⁵

Vieraisiin kansoihin viitattaessa bysanttilainen kirjoittaminen hyödynsi usein tyypillisiä aiheajauksia (*topos*), jotka aiemmasta kirjallisuudesta pohjautuvina katsottiin asiaankuuluviksi etnografisessa – tai monesti enemmän vain tyyllisesti etnografisoivassa – kirjoittamisessa. Etnografia ei antiikissa tai keskiajalla muodostanut omaa selkeää kirjallista genreään, vaan kirjoittajat saattoivat ottaa etnografiset elementit käyttöön vain osassa tekstejään, ja vastaavasti tiettyjen genrejen katsottiin erityisesti kaipaavan etnografiseen muotoon kirjoitettua materiaalia. Historiankirjoituksessa ja maantieteellisissä esityksissä etnografisoivat osiot olivat erityisen tyypillisiä, samaten kuin tietyissä teknisen kirjoittamisen lajeissa kuten sotataidon oppaissa. Näistä genreistä meille säilyneessä bysanttilaisessa kirjoittamisessa esiintyvät etenkin historiankirjoitukseen ja teknisiin manuaaleihin sisällytetyt etnografiset kuvaukset. Maantieteellisissä teksteissä suhde kansan luonteen ja näiden asuttaman alueen luonnonmuotojen ja ilmaston välillä on yleensä kantavana teemana.⁶

Jo antiikin teksteissä on kuitenkin havaittavissa, että kirjoittajan ei aina tarvinnut antautua täysimittaisen etnografisen kuvauksen vaatimuksille. Tästä syystä onkin parempi puhua Bysantin etnografisesta kirjoittamisesta mieluummin kuin etnografisesta kirjallisuudesta, joka antaisi ymmärtää, että vieraista kansoista tuotettiin ja levitettiin mielikuvia ja informaatiota vain tietyntyypisessä kirjallisuudenlajissa. Missä tahansa genressä – kuten esimerkiksi runoudessa, puheissa ja jopa pyhimyselämäkerroissa – kirjoittajan oli mahdollista herättää ”etnisoivilla” termeillä yleisössään miellehytymiä ja kulttuurillisesti jaettuina stereotyyppejä ei-roomalaisiin kansoihin

⁵ Etnografisen ja heresiografisen ajattelun ja kirjoittamisen välisistä samankaltaisuuksista on kirjoittanut mm. Berzon 2016.

⁶ Tätä niin kutsuttua klimatologista determinismää on tutkittu runsaasti; erinomaisen yleiskuvan aiheesta saa artikkelikokoelmasta Futo Kennedy & Jones-Lewis 2016. Klimatologisen mallin roolista Georgios Pakhymereen etnografisessa osiossa, ks. Petrides 2009.

liittyen. Tyypillisimmillään ”etnisoiva” yksityiskohta muodostui kansannimen ja siihen perinteisesti liitetyn adjektiivin yhdistelmästä: tämän ei ollut tarkoitus tuoda uutta informaatiota yleisölle, vaan laukaista jo omaksuttu ja jaettu mielikuva kyseisestä ”barbaarikansasta”. Kansojen stereotyyppiset piirteet olivat siis runoudessa ja puhetaidossa usein jotakin runollisen kielikuvan ja diskriminoivan karikatyyrin väliltä. Mitä vieraskielisiin nimiin tai barbaarikansojen etnonyymeihin tulee, monet kirjoittajat pyrkivät välttämään niiden käyttöä etenkin silloin jos niiden ”antiikkisuus” oli epävarmaa – tosin kansojen omakielisten nimien antaminen sivulauseessa oli tavallista, sillä tätä harrastivat myös bysanttilaisten esikuvina toimineet kreikkalaiset ja roomalaiset kirjoittajat.⁷

Barbaarien johtomiesten ulkonäön ja luonteen kuvaaminen muodosti kirjoittajille yhden mahdollisuuden sisällyttää historialliseen tekstiin etnografisia elementtejä. Antiikin roomalaisessa kirjoittamisessa tämä usein asemoitiin tekstiin siten, että se liittyi voitetun vihollisjohtajan julkiseen esiintymiseen triumfikulkueen osana, tai hänen luonteensa virheidensä ja jalojen puoltensa kuvaamiseen hänen tehtyään itsemurhan. Bysanttilaisessa kirjoittamisessa tällaiset kuvaukset säilyivät niin ikään käytössä, joskin ne kumpuavat hyvin vahvasti juuri antiikin aiemmasta perinteestä, ja näin ollen niitä tavataan eniten niin sanotuilla ”klassisoivilla” kirjoittajilla kuten Agathiaalla tai Georgios Pakhymereellä, jotka muokkasivat sekä käyttämänsä kieltä että valitsemiaan aiheita ja skenaarioita klassisen kirjallisuuden esikuvien mukaisiksi.⁸ Tällaiset tyylliset valinnat korostivat kirjoittajan oppineisuutta ja arvovaltaa, mutta tietyissä piireissä ja kirjoittamisen rekistereissä, kuten esimerkiksi Konstantinos Porfyrogennetoksen *De administrando imperio* (”Valtakunnan hallitsemisesta”) -oppaassa tai uskonnollisesti poleemisessa kirjallisuudessa, antiikin tyyllisten esikuvien hylkääminen johti eriäviin strategioihin uskottavuuden ja vakuuttavuuden tavoittelussa.

On syytä pitää mielessä, että kirjallisuus ei koskaan ole edes oppineen yläluokan maailmankuvan täydellinen toisinto, vaikka molemmat vuoro-

⁷ Myöhäisantiikissa käytössä olleita barbaarikansojen listauksia on tutkinut Mathisen 2011.

⁸ Klassisoivasta ihanteesta bysanttilaisessa kirjallisuudessa: Mullett & Scott 1981 ja Kaldellis 2007.

vaikutuksessa ovatkin. Etnografiset kuvaukset kirjallisuudessa kertovat siitä, kuinka osa bysantinkreikkalaisista kirjoittajista katsoi hyväksi kirjoittaa ympäröivistä kansoista, ja näiden kirjoittajien motiivit riippuivat sekä heidän valitsemastaan genrestä, heidän kaavailemastaan yleisöstä, sekä heidän omista tavoitteistaan. Arkielämän tasolla ihmiset sekä valtakunnan rajoilla että sen kaupungeissa neuvottelivat etnisten – siinä kuin monien muidenkin – identiteettien ja erojen kautta jokapäiväisessä vuorovaikutuksessa, ja aivan kuten nykyäänkin, nämä kontaktit kattoivat koko sosiaalisten suhteiden kirjon.

Bysanttilaisen maailmankuvan muutokset ja etnografinen kirjoittaminen

Ei ihminen ole barbaari uskontonsa perusteella, vaan rotunsa, kielensä, valtiollisten olojensa ja koulutuksensa tähden. Sillä me olemme kristittyjä ja jaamme tämän uskon monien muiden kansojen kanssa, mutta kutsumme näitä silti barbaareiksi: tarkoitan nyt bulgaareja, valakialaisia, albaaneita, ruseja, ja monia muita. (Johannes Kanaboutzes, ”Kommentaari Dionysios Halikarnassoslaiseen” 35)⁹

Varhais- ja keskibysanttilaisella kaudella bysantinkreikkalainen maailmankuva jatkoi haasteidenkin edessä myöhäisroomalaista tapaa käsittää ympäröivää maailmaa.¹⁰ Kirjallisuus heijastelee tätä pysyvyyttä varsin uskollisesti, joskin sen sosiaalinen edustavuus eliitin ja papiston ulkopuolella on kyseenalaistettavissa. Rooman keskeisyyttä korostettiin moraalis-uskonnollisin perustein, ja Rooman itsensä nauttima ylikuonnollinen suojelus oli keisarin pyhyiden ja hurskauden varmistama. Tässä asetelmassa ei-roomalaiset kansat – etenkin jos nämä olivat myös ei-kristittyjä – kuuluivat automaattisesti valtakuntaa ympäröivään, riittämättömyyden luonnehtimaan

⁹ Kaikki suomennokset ovat kirjoittajan omia ellei toisin mainita.

¹⁰ Tästä vaiheesta, ks. mm. Kaldellis 2015, 1–43.

osaan maailmaa. Bysanttilaisessa kirjoittamisessa kosmokraattisen keisarin ja Rooman valta esitettiin universaalina, mutta tämä ajatusmalli sovitettiin ajan valtarealiteetteihin painottamalla, ettei edes universaalien valtakunnan ollut tarpeen alistaa alueita, jotka eivät ansainneet kuulua sivistyksen ”pyhään piiriin”.¹¹ Analogisena esikuvana tälle ideologialle toimi kristinuskon kaikkivoiva jumala, jonka tahto ja pelastushistorian tavoitteet säätelivät myös pakanakansojen liikkeitä ja tekoja. Samanlainen ajattelutapa päti myös valtakunnan ulkopuolelta saapuneisiin uusiin alamaisiin. Useimpina Bysantin historian kausina valtakuntaan muuttaneen ja näin ollen oikean askeleen ottaneen muukalaisen oli kääntymisen kautta mahdollista liikkua ”ylöspäin” sekä sosiaalisessa arvoasteikossa että ideologiselta kannalta myös oikean uskonnollisuuden akselilla (olipa tämä sitten ”pakanuus/kristinuskko” tai ”harhaoppi/oikeauskoisuus”-akseli). Toisaalta ”barbaarit/roomalaiset”-akselilla liikkuminen oli useimmiten mahdotonta yhden sukupolven kuluessa.¹² Myöhäisetkin kirjoittajat kuten Mikael Psellos liittivät ainakin retorisella tasolla valtakunnan hyvinvoinnin vahvaan ja barbaarit kukistavaan keisariuteen.¹³

Myöhäisantiikissa säädettiin useita lakeja jotka kielsivät roomalaisten ja barbaarien väliset avioliitot ja muun muassa aseiden myymisen barbaareille.¹⁴ Tämä ajattelutapa pysyi jossain määrin valtakunnan ”virallisena linjauksena” halki keskiajan, mutta käytännön tasolla bysanttilainen sotilas- ja hallintolaitos muodostui melko meritokraattiseksi: valtakunnan palveluksesta tavataan jo varhain germaaneita ja isaurialaisia sekä myöhemmin muiden muassa armenialaisia, kasaareita, arabeja ja frankkeja. Ulkopoliitiikan välineinä käytettiin usein avioliittoja itse keisarihuonetta myöten, ja

¹¹ Bysanttilaisesta hierarkkisesta maailmankuvasta, ks. Ostrogorsky 1956 ja Walker 2012. Bysanttilaisen maailmankuvan vaikutuksesta myös vieraiden ryhmien edustajien syrjintään kirjoittaa Mitsiou 2012.

¹² Hyvä esimerkki tästä on Flavius Ardabur Asparin perhe 400-luvun Konstantinopolissa, ks. McEvoy 2016. Uskonnollisten kuilujen ylittämiseen liittyy Mathisen 2009.

¹³ Esimerkiksi Mikael Psellos, *Kronografia* 1.1, 1.22 Basileios II:een liittyen. Bysanttilaisen keisarivallan teokraattisuudesta vrt. Takács 2009, 119–133, 139–145.

¹⁴ Tästä lainsäädännöstä ks. mm. Mathisen 2006.

kauppayhteydet loivat luonnollisia väyliä, joiden kautta tiedot muista kansoista lisääntyivät. Niin kutsuttu ”barbaarivirasto” (*skrinion tôn barbárōn*), joka esiintyy varhaisbysanttilaisissa lähteissä, ei nimestään huolimatta ollut välttämättä etnografisen ja tiedustelun kautta saadun materiaalin arkisto, vaan ennemminkin valtakunnan ulkopuolelta tulevien lähetystöjen ja näiden kanssa tehtyjen sopimusten koordinoinnista vastannut yksikkö.¹⁵ Barbaarikansoille saatiin myös tarjota diplomaattisuhteita vahvistavia myyttis-historiallisia kytköksiä Välimeren kansoihin. Esimerkkinä tästä voidaan mainita Justinianuksen aikana varhaisemmasta aleksandrialaisesta kronikasta tehty versio tai redaktio, jossa frankit esitettiin troijalaisista polveutuvina lisäämällä Aeneaan jälkeläisten

Keisari keskiössä, barbaarit statisteina. Niin sanottu Barberini-diptyykin 500-luvulta, joka kuvaa itä-roomalaista keisaria (mahd. Zenon, Anastasius tai Justinianus) myöhäisantiikin triumfalistiseen ikonografiaan perustuen: housuihin ja stereotyyppiseen ’itäiseen’ tai ’daakialaiseen’ hattuun pukeutunut barbaari seisoo takavasemmalla keisarin pitelemän keihään takana. Niin sanottu Barberini-diptyykin keskuspaneeli, Louvre OA 9063. Kuva: Wikimedia Commons. Public domain (Marie-Lan Nguyen 2011).

joukkoon Francus Silvius -niminen kuningas. On ehdotettu, että tämä teksti lähetettiin mahdollisesti diplomaattilahjana merovingifrankkien hoiviin vuosina, jolloin Justinianus suunnitteli frankkien kanssa liittoutumista

¹⁵ ”Barbaarivirastosta” ks. Shahid 1995–2009, osa II.2, 8.

ostrogootteja vastaan suuntautuneen sotansa edellä.¹⁶ Justinianuksen ja hänen dynastiansa aikana roomalaiset kauppayhteydet ja poliittiset kontaktit kasvattivat muutenkin vieraista kansoista omaksuttua tietomäärää: voidaan jopa puhua varhaisbysanttilaisen etnografian kultakaudesta. 500-luvun alkupuolella eläneen historioitsija Prokopioksen teksteissä etnografiset kuvaukset ovat tärkeässä osassa, sulauttaen aiempaa materiaalia ja kirjallisia esikuvia henkilökohtaisiin havaintoihin ja kuulopuheisiin; Kosmas Intiaanpurjehtijan ”Kristillinen Topografia” sekä Nonnosoksen ja Priskoksen diplomaattilähetystöistä kertovat raportit puolestaan korostivat omakohtaista havainnointia vielä Prokopiostakin enemmän, vaikka tekstit sisälsivät myös lukijoiden mielenkiintoa nostattaneita ”thaumatografisia” (ihmekirjallisia) kuvauksia kaukaisten alueiden maantieteellisistä, luonnonhistoriallisista ja antropologisista outouksista.¹⁷

Keskibysanttilaisella kaudella (noin 700–1200) on havaittavissa selkeä etnografisen kirjoittamisen harveneminen, joka liittyy sekä kirjallisten muotivirtausten että laajemman maailmankuvan muutokseen. Tällä aikakaudella ei tuotettu juurikaan maantieteellistä kirjallisuutta, joka vanhaan oli usein johtanut myös vieraiden kansojen etnografisen kuvaamisen tarpeeseen; historiankirjoituksessa suosittiin lyhyistä episodeista tai vinjeteistä koostuvaa kronikkamuotoa, ja pääpaino oli keisarien ja eliitin luonteenpiirteiden ja moraalien arvioinnissa. Lähestulkoon ainoat vieraisiin kansoihin mittavammin viittaavat tekstit ovat Leo VI:n *Taktika* (”Taktiikan käsikirja”) ja Konstantinos Porfyrogennetoksen aloitteesta koostettu *De administrando imperio*; molemmissa teksteissä keskeistä on naapurikansojen kanssa solmittavien diplomaattisuhteiden helpottaminen – tai diplomatian pettäessä se, kuinka näiden kansojen sotilaallinen uhka on helppoiten torjuttavissa.¹⁸ Etenkin *De administrando imperio* rakentaa uskottavuutta hylkäämällä attikisoivalla klassisella tyylillä kirjoittamisen, mutta näidenkin tekstien kohdalla on huomattava, että tietyt perityt mielikuvat vaikuttivat

¹⁶ Garstad 2011.

¹⁷ Tästä vaiheesta ks. Kaldellis 2015, 7–16. Nimenomaan Aksumista/Etiopiasta ks. Ruffini 1998.

¹⁸ Keskibysanttilaisen kauden etnografian vähäisyydestä Kaldellis 2015, 44–80.

käytännönläheisistä tavoitteista huolimatta siihen miten naapurikansoista kirjoitettiin: näiden *fysis* ("luonto, kansanluonne, ominaispiirteet") määriteltiin usein varsin perinteisten kliseiden kautta.

Toisaalta keskibysanttilaista etnografista tyhjiötä selittää myöhäisroomalaisen (tai varhaisbysanttilaisen) maailmankuvan murros. Aiemmasta kirjallisesta ja ideologisesta traditiosta perityn maailmankuvan itseriittoisuus ja keisarikeskeisyys saattoivat korostua tänä aikakautena osaksi juuri barbaarikansoja vastaan kärsittyjen tappioiden takia. Voittoisan keisarin valloittamien barbaarikansojen loistaessa poissaolollaan ei kirjoittajilla ollut perinteiseen triumfalistiseen rekisteriin perustuvaa motivaatiota sisällyttää vieraiden kansojen kuvauksia teksteihinsä. Sekä uskonnollinen että kulttuurillinen eron tekeminen sai tästä pontta: aivan erityisen merkitykselliseksi Bysantissa koettiin muslimeille ja bulgaareille koetut tappiot, joista ensimmäinen johti uskonnolliseen itsetutkiskeluun – ja oli osatekijänä ikonoklasmin nousussa. Bulgaarien nousu ja bysanttilaisten vastoinkäymiset puolestaan aiheuttivat dilemman, jossa kahden kristityn kansan vihamieliset välit oli yritettävä selittää parhain päin ja tavalla, joka säilyttäisi bysanttilaisten moraalisen ylivoimaisuuden.¹⁹

Näiden ideologisten ja käytännöllisten haasteiden edessä ei olekaan ihme, että keskibysanttilaisella kaudella valtakunnan ulkopuolisista kansoista kirjoitetaan usein lyhyesti ja niukkasanaisesti. Barbaarien tapojen kuvaukset ovat harvassa, mutta ajoittain vieraiden kansojen alkuperät nostettiin esille ja pyrittiin suhteuttamaan jo tunnettuihin seikkoihin. Toisaalta esimerkiksi Anna Komnenen *Alexias*-eepoksessa ristiretkeläisiä – tai "kelttejä" kuten klassiseen kreikkalaiseen kirjallisuuteen pohjautuva kansannimi kuului – luonnehditaan pitkällisesti mitä tulee näiden moraaliin, mutta etnografisia huomioita tämäkin teos sisältää vähän. Kuten myöhäisantiikin keisarikeskeisessä retoriikassa, myös *Alexiaassa* ulkokansoilla on narratiivista arvoa etenkin niissä tapauksissa, jolloin roomalaisten voidaan esittää saaneen näistä ylitteen. Anna muun muassa sanoo Rooman vallan "luonnostaan" ulottuvan muiden kansojen ylitse, hyvin samalla tavoin kuin aikoinaan Vergilius sanoi roomalaisten erityisen taidon olevan maailman

¹⁹ Bysanttilaisesta bulgaarikuvasta Stephenson 2000 ja Vachkova 2008.

hallitseminen.²⁰ Muslimeilta, bulgaareilta ja ”frankeilta” takaisin valloitetu- ja alueita ei bysanttilaisen katsantokannan mukaan ollut kuitenkaan mitään syytä kuvailla etäisempiin seutuihin liitetyn etnografisen maantieteen keinoin, sillä ne nähtiin Rooman valtakunnan alueina, jotka olivat vain tilapäisesti joutuneet vieraiden kansojen haltuun. Triumfalistinen eli keisarin ja valtakunnan voitokkuutta korostava retoriikka sen sijaan säilytti suosionsa, ja siihen turvauduttiin aina tilaisuuden salliessa.²¹ Latinalaisen keisarikunnan kukistuttua Bysantti ei kuitenkaan pystynyt enää käpertymään itseensä keskibysanttilaisen kauden tavoin, vaan tiivistyivät dynastiset, poliittiset ja uskonnolliset yhteydet läntiseen kristikuntaan avasivat uusia väyliä etnografisen kirjoittamisen uudelle ilmestymiselle bysantinkreikkalaiseen kirjoittamiseen.

Kirjallisuus myös vaikutti eliitin maailmankuvaan ja suhtautumiseen myöhempiin tulokaskansoihin. Voidaan olettaa, että 600–1000-lukujen sodat arabeja ja muita muslimivaltoja vastaan muodostivat esimerkkinarraatiivin, joka yhdessä moralisoivaan ”oikeauskoisuudella saavutettuun voittoon” perustuvan retoriikan kanssa johti turkkilaisvallan kasvun myötä bysanttilaisen maailmankuvan kriisiin. 1100-luvulta eteenpäin turkkilaisista palkkasotilasta tuli läntisiä tärkeämpiä, ja meillä on paljon todisteita turkkilaiskreikkalaisista avioliitoista ja rinnakkaiselosta. Viholliskuva oli tällaisessa kontekstissa vain yksi maailmankuvan osa, joka nostettiin esille lähinnä tarpeen vaatiessa ja tietyissä yhteyksissä – mutta tämä ei tarkoita etteikö diskriminoivaa ”etnistä huumoria” olisi silti hyödynnetty tavan takaa. Läheisemmät suhteet barbaariryhmiin toivat paitsi ymmärrystä ja yhteiseloja, myös stereotyyppien kärjistämistä loukkaustarkoituksessa ja välillä suoranaista syrjintää. Juutalaiset saivat kokea tätä aivan erityisesti, kuten keskibysanttilaisen runoilijan ja monioppineen Johannes Tzetzeen ylöpeillessä taidostaan tervehtiä eri kansoja näiden omilla kielillä ja varatesaan juutalaisille loukkauksia täynnä olevan heprealaisen fraasin.²²

²⁰ Anna Komnene, ”Aleksias” 14.7.2; vrt. Vergilius *Aeneis* 6.847–853.

²¹ Triumfalistisen rekisterin perusteos on McCormick 1986.

²² Johannes Tzetzes, *Theogonia* (”Jumalten synty”), epiligin rivit 765–790. Juutalaisista bysanttilaisessa yhteiskunnassa de Lange 2000 ja Stroumsa 2012.

Nikaian keisarikunnan ja Palaiologosten ajan bysanttilaiset saivat naapurikansojen painostuksen alla lohtua uhrimentaliteetista. Tämä käy ilmi esimerkiksi Theodoros II Laskariin ylistyspuheesta isälleen Johannes III Doukas Vatatzelle:

Omistautuneisuudella ja aidolla urheudella sinä voitit latiniene epäoikeudenmukaisuuden, persialaisten sortovallan, skyyttien villiyyden, bulgaarien raakalaismaisen kapinahengen, serbialaisten petollisuuden, tataarien ylpeyden, tiettyjen roomalaisten vastahankaisuuden, ja lyhyesti sanoen kaiken sen vahingon, joka ausonialaisten maata [s.o. Bysanttia] on kohdannut. (Theodoros II Laskaris, ”Ylistyspuhe Vatatzelle” 2)

Myöhäisbysanttilainen vaihe (1204–1461) tarjoaa joitakin huomattavia etnografisen kirjoittamisen esimerkkejä. 1200-luvun lopulla kirjoittanut historioitsija Georgios Pakhymeres osoitti aiempaa enemmän kiinnostusta barbaarikansoja kohtaan: etenkin kumaanit, mongolit ja italialaiset olivat hänelle merkittäviä ulkoryhmiä.²³ 1300-luvun puolivälissä arkistonhoitaja, historioitsija ja uskonnollinen poleemikko Nikeforos Gregoras käytti etnografisoivaa kerrontaa hyväkseen kuvatessaan oman aikansa bysantinkreikkalaista yhteiskuntaa. Laonikos Khalkokondyles, joka kirjoitti vuosien 1298 ja 1463 välisen ajan kattavan moniosaisen ja merkittävänä lähdetekstinä pidetyn historiateoksensa Konstantinopolin valloituksen jälkeen, osoittaa monella tavoin miten viimeisten kahden vuosisatansa aikana Bysantin historiallinen kehitys johti siihen, että bysantinkreikkalaiset kirjoittajat joutuivat ottamaan kantaa muiden kansojen menestykseen ja ”aitojen roomalaisten” vastoinkäymisiin. Turkkilaisvallan nousua suhteellisen puolueettomasti ja vailla uskonnollista polemiikkaa analysoineen Khalkokondyleen onkin sanottu olleen ”ensimmäinen osmanihistorioitsija”. Tämä ei silti tarkoita etteikö Khalkokondyles olisi lainannut sekä mukailen että lähes muuttamatta lauseita ja narratiivisia elementtejä varhaisemmasta kirjallisuudesta, etenkin Herodotokselta. Hän kirjoittaa mm. ”Germaniasta” seuraavaa:

²³ Pakhymereen etnografisesta kirjoittamisesta ks. Petrides 2009.

Tuo maa on kaikkein parhaiten hallittu pohjoisen ja lännen suunnalla sijaitsevista maista. [...] Kyseinen kansa on suuri ja asuttaa laajaa osaa maanpiiristä, ollen toisella sijalla vaeltavien skyyttien jälkeen, niin että jos he olisivat yhtä mieltä ja yhden hallitsijan alamaisia, olisivat he voittamattomia ja kaikista kansoista vahvin. He ovat mitä terveimpiä, sillä he asuttavat pohjoista maailmankolkkaa ja elävät valtaosin sisämaassa [...]. Kulkutaudit eivät heitä kiusaa, sillä näitä syntyy ilman pilaantuessa ja etenkin itäisillä seuduilla [...]. (Laonikos Khalkokondyles, ”Historiateos” 2.15–16).

Huomautus väkirikkaudesta, jota vain kykenemättömyys toimia yhteistyössä keskenään häittää, on lähes suorasanainen toisinto siitä mitä Herodotos kirjoitti traakialaisista ja Thukydidēs skyyteistä.²⁴ Huomionarvoista on myös, kuinka kreikankielisessä etnografiassa vahvana juonteena kulkenut klimatologinen teoria – ilmastojen vaikutus kansojen luonteisiin – oli Khalkokondyleenkin tekstissä oleellinen osa vieraiden seutujen kuvausta. Koska pohjoisten alueiden katsottiin jo antiikin ajoista asti olleen terveempiä ja taudittomampia kuin lämpimien maiden, ei Khalkokondyleen tekstiin näin ollen olisi sopinut mainintaa Keski-Eurooppaa kuvailun kohteena olleena aikana piinanneesta rutosta. Hyvä hallinto on kuitenkin uudempi elementti mitä tulee pohjoisiin kansoihin: tässä kohtaa Khalkokondyles on kenties havainnut liian suuren ristiriidan oman aikansa tilanteen ja perinnäisten ”villit pohjoiset kansat” -topoksen välillä. Pakanakansojen uskomukset esitetään edelleen silti klassillisoivaan sävyyn, kuten ”Apolloa ja Artemista” palvovien samogitialaisten tapauksessa.²⁵ Useimmista kansoista Khalkokondyles puhuu perinteisimmän mahdollisen etnonymien valiten: ranskalaiset ovat hänelle ”kelttejä”, serbialaiset ”triballeja”, venäläiset ”sarmaatteja” ja unkarilaiset ”paonialaisia”, joskin hän usein myös sisällyttää tekstiinsä modernimman kansannimen sivulauseessa. Tämä ei väittämättä kuitenkaan tarkoita että hän olisi luullut kuvaavansa klassisten kirjoittajien ”triballeiksi” tai ”paonialaisiksi” nimittämiä ryhmiä.

²⁴ Herodotos, *Historiateos* 5.3.1; Thukydidēs, *Peloponnesolaissotien historia* 2.97.6.

²⁵ Laonikos Khalkokondyles, ”Historiateos” 3.29.

Etnografinen kirjoittaminen ja ei-roomalaisten kansojen kuvaus Bysantissa

Kansojen kulttuurien ja tapojen muuttuminen ei useinkaan kiinnittänyt bysanttilaisten kirjoittajien huomiota – osaksi siksi että vieraiden kansojen kuvaaminen perinteisten nimien kautta aiheutti lähtökohtaisen oletuksen näiden ryhmien samuudesta, ja toisaalta siksi että kulttuurillisen muutoksen kuvaaminen kiinnosti bysantinkreikkalaisia yleisestikin hyvin vähän. Pysyvyys, jatkuvuus ja samuus olivat huomattavasti vahvemmin painotettuja. ”Edistuksen” konsepti sekoittui myös antiikista perittyyn lineaarisen sivilisaatiokehityksen ajatukseen, jossa luonnontilasta sivistykseen kehittynyt yhteiskunta oli vaarassa ajautua ”sivistyksen” ylitse moraaliseen rappioon ja turmelukseen.²⁶

Varhaisemmasta traditiosta perittyjen kansanimien käyttäminen mielletään usein bysantinkreikkalaisia ”etnografisia kuvauksia” vääristäväksi tekijäksi, mutta tällainen ajattelutapa on vähintäänkin ongelmallinen.²⁷ Klassisten tai myöhäisantiikissa esiintyneiden kansanimien alle koottujen kategorisointien käyttäminen oli bysanttilaisille aito ja johdonmukainen ikkuna heitä ympäröivien kansojen olemukseen ja luokitteluun. Kansallisvaltioiden ajalta taaksepäin katsova nykylukija puolestaan operoi itsekin kategorioilla, jotka ovat siirretty toiseen, tosin tällä kertaa varhaisempaan, kronologiseen kontekstiin – eivätkä ne näin ollen ”kuvaa” myöhäisantiikin tai keskiajan eri vaiheiden tilannetta yhtään sen tarkemmin kuin bysanttilaisten kirjoittajienkaan kategorisaatiot. Koska etniset identiteetit eivät ole ”luontaisia” ominaisuuksia, vaan koettuja, opittuja, esitettyjä, projisoituja ja tarjottuja identifioitumisen tapoja sekä yksilöille itselleen että toisista ryhmistä tai yksilöistä puhuttaessa, ovat minkä tahansa ajan käyttämät etniset kategoriat sopimuksenvaraisia luokituksia, ja niiden siirtäminen joko aiempaan tai myöhempään kontekstiin johtaa aina anakronismin vaaraan.

²⁶ Varhaisbysanttilaisen kauden epävarmuus dekadenssiin ja rappioon liittyen erottuu myös Prokopioksen historiallisissa teksteissä, ks. Stewart 2017.

²⁷ ”Toden” ja ”fiktioin” käsitteiden hyödyttömyydestä bysanttilaista historiankirjoitusta tutkittaessa Lilie 2014.

”Skyyttien” ja muiden pohjoisten kansojen stereotyypit

Bysantin historian kuluessa Mustanmeren ja Tonavan pohjoispuoliset alueet sekä Balkanin seutu kokivat perusteellisia muutoksia mitä etnisiin identiteetteihin tulee. Slaavit, avaarit, bulgaarit, madjaarit (unkarilaiset), kasaarit, rusit, petsenegit, kumaanit (kiptšakit) ja mongolit olivat vain joi-tain niistä lukuisista kansoista jotka joko asuttivat tai valloittivat vuorollaan osia tästä maantieteeltään vaihtelevasta alueesta.²⁸ Kasaarit (600–1000-lu-vut), petsenegit (800–1000-luvut), kumaanit (1100–1200-luvut), ja mongo-lit (1200-luvulta) vuorollaan ja vuorovaikutuksessa muiden ryhmien kuten Kiovan rusien, alaanien ja bulgaarien kanssa erottuvat jossain määrin by-santtilaisten nomadikuvausten takaa, mutta usein tekstien sisältö on niin yleisluontoista ja perinteen läpilyömää ettei sen perusteella voi tehdä juuri minkäänlaisia päätelmiä näiden kansojen kulttuurista tai yhteiskunnasta. Päätelmät bysanttilaisten suhteista kyseisiin ryhmiin ja suunnitelmista näi-den suhteen ovat sen sijaan usein mahdollisia.

600-luvun puolivälistä alkaen etnonymyimiä *Tourkos* – ”turkkilainen” – voitiin käyttää useimmista tämän alueen ryhmistä, mutta kaikkien arokan-sojen hyväksyttynä ja perinteisenä nimenä säilyi silti ”skyytit”. Tämän nimi-tyksen käyttäminen herätti bysantinkreikkalaisessa yleisössä niin selkeän joukon syvään juurtuneita ulkokansojen kulttuuriin liittyviä assosiaatioita, että se hyvinkin saattoi saada nämä jättämään huomiotta sekä elintapoihin että esimerkiksi uskontoon pohjautuvia ominaispiirteitä kulloinkin ajan-kohtaisina olleissa ”skyyteissä”. Tämän periaatteen kiteytti jo Prokopios:

Kaikkien noilla seuduilla asuneiden kansojen nimityksenä on ollut yleisesti skyytit, joidenkin saadessa lisänimikseen sarmaatit, melankhlainit [”musta- viitat”], tai jotain muuta. (Prokopios, ”Justinianuksen sotien historia” 8.5.6)

Yleisesti ottaen pohjoisten arojen nomadisten tai puolinomadisten kan-sojen kuvauksia bysanttilaisessa kirjallisuudessa on hyvin vaikeaa pitää et-nografisena kirjoittamisena, sillä useimmissa tapauksissa näiden tekstien

²⁸ Pohjoisista ryhmistä mm. Carile 1989, Ahrweiler 1998 ja Vachkova 2008.

tarkoituksena ei ollut välittää yleisölle uutta tietoa vaihtelevilla nimillä kuvatuista ”skyyteistä”. Sen sijaan monien skyytteihin viittaavien bysanttilaisten tekstikohtien tarkoituksena oli herätellä yleisön mielissä näille jo tuttuja assosiaatioita ja stereotyyppisiä mielikuvia ratsastajakansoista, ja käyttää näitä ”pohjustettuja” mielikuvia argumenttinsa kuljettamiseen. Epäluotettavuus, saaliinhimoisuus, väkirikkaus, vapaudenhalu, kulttuurittomuus, nomadinen elämäntapa ja sotakunto olivat tyypillisimmät ”skyyttien” stereotyyppin osat. Aiemman kirjallisen perinteen luomat puitteet käyvät hyvin ilmi Niketas Khoniateen (n. 1155–1217) kuvatessa kumaaneita:

Sama hevonen on skyytin ratsuna kantaen hänet halki raivoisan taistelun, tarjoaa hänelle ravinnon, kun sen kaulasuoni puhkaistaan verenlaskua varten, ja sanotaan jopa että astuttuna se tarjoaa helpotuksen barbaarin luonnottomille haluille. (Niketas Khoniates, ”Historia” 94)

Muita ”skyyttejä” eli pohjoisia kansoja Mustanmeren piirissä olivat alun pitäen myös madjaarit eli unkarilaisten esi-isät. Madjaareita koskeva kuvasto ei bysanttilaisessa kirjallisuudessa päässyt eroon negatiivisista assosiaatioista moneen vuosisataan näiden asetuttua Pannonian alangolle. Bysanttilaiset kutsuivat madjaareita ensin etnonymieillä *Tourkoi* ja *Ounnoi* (hunnit), ja myöhemmin nimellä *Oungroi*. Kaikkein klassisoivin etnonymimi on *Paiones*, ”paionalaiset” jonka käyttö perustuu sekaannukseen antiikin Makedoniaa asuttaneen traako-illyrialaisen ryhmän klassisen nimen ja roomalaisen *Pannonia*-toponyymin välillä. Kuten jo aiemmin avareita ja madjaareita, myös monia muita Mustanmeren pohjoispuolisen alueen ryhmiä voitiin nimittää ”turkkilaisiksi” (*Tourkoi*). Termi ei kuitenkaan ollut erityisen klassinen, joten monesti turkkilaisia, etenkin Aral-järven ja Kaspianmeren ympäristön oguuseja, voitiin kutsua ”hunneiksi”, kuten Mikael Attaleiates ja Georgios Kedrenos tekevät. Kasaarit – joiden valtakuntaa kutsuttiin yleensä ”Itä-Tourkiaksi” vastakohtana ”Länsi-Tourkialle” eli Unkarille – puolestaan olivat Bysantin sotilaallisia liittolaisia useaan otteeseen ja naimakaupat valtakuntien hallitsijasukujen välillä olivat melko yleisiä. Suhteet Bysanttiin loittonivat 800-luvun kuluessa, kun osa kasaari-

en ylimystöstä kääntyi juutalaisuuteen etsiessään kolmatta uskonnollis-poliittista vaihtoehtoa kristinuskolle ja islamille. Positiivisimmat mielikuvat kasaarien kagaanista (kaanien kaanista) ovat säilyneet armenialaisessa ja syyrialaisessa traditiossa, sillä tämä nähtiin muslimien vihollisena. Samasta syystä myös bysanttilainen suhtautuminen mongoleihin tuli myöhemmin olemaan suhteellisen optimistinen ja liittoutumishaluinen.

Slaavien ja avaarien hyökkäykset 580-luvulta alkaen ja slaaviryhmien asettuminen Balkanille ja Kreikkaan assosioituivat bysanttilaisten mielissä aikaisempiin Tonavan takaisten barbaarikansojen maahantunkeutumisiin, joiden historiallinen kuvasto ei ollut vielä ehtinyt juurikaan hälvetä. Avariin ja slaavien osallistuminen sassanidisotien aikaiseen Konstantinopolin piiritykseen (626) aiheutti viholliskuvan kärjistymisen, ja vielä 1000-luvulla hagiografiset kirjoittajat saattoivat uskottavasti esittää slaavien asuttamat Kreikan seudut ”pakanallisina” ja tyystin lainsuojattomina alueina – esimerkiksi tästä käynee Nikon ”Metanoeite” -saarnaajan elämäkerran kirjoittajan asenne Peloponnesoksen slaaveja kohtaan. Lähetystyö etelä- ja länsislaavien (joihin lukeutuivat määriläiset, tšekit, serbit, kroaatit ja sloveenit) pariin lisäsi kenties tuntemusta näistä kansoista tai ainakin vaikutti tietoon näiden olemassaolosta, mutta Bysantin valtapiiriä lähellä sijainneet ja siksi relevantteina säilyneet ryhmät saivat osakseen vähintäänkin kahtiajakoista kohtelua: niiden liittolaisuutta ja tukea arvostettiin ja tavoiteltiin tarpeen tullen, mutta ajoittaiset valloitusyritykset ja bysanttilaisen eliitin monesti ilmiselvä ylenkatse tekivät aidosta etnografisesta kirjoittamisesta harvinaisen poikkeuksen. Slaaviväestöjen lojaaliuden varmistaminen saattoi olla huomattavan vaikeaa, mutta keisarillisen keskuksen ja hallinnollisen luokan asenteet tuskin asiaa auttoivat.

Slaavilaistuneet mutta alkuperältään turkkilaissukuiset bulgaarit, jotka valloittivat Moesian ja ympäröivät alueet vuoden 680 jälkeen, muodostivat pitkäaikaisen naapuri-, liittolais-, alamais- ja viholliskansan Bysanttille. Tämä johti siihen, että meillä on harvinaisen paljon lähteitä, mitä tulee bysantinkreikkalaiseen kuvaan bulgaareista ja näiden maasta, joka vuosien 1018–1185 välistä bysanttilaisvaltaa lukuun ottamatta pysyi itsenäisenä – myös kirkollisessa mielessä – aina osmanivalloitukseen asti. Itsenäinen

Bulgaria (681–1018 ja 1185–1396) oli aidosti ensimmäinen Bysantin ”seuraajavaltio”, joka omaksui monia elementtejä bysanttilaisesta kulttuurista, hallinnosta ja yhteiskunnasta, mutta toisaalta korosti eri tavoin omaa etnis-kielellis-uskonnollista identiteettiään. Bysanttilaisen asenteen Bulgari-aa kohtaan on ehdotettu olleen jokseenkin samanlainen kuin Itä-Rooman asenteen heikompa ja hajanaista Länsi-Roomaa kohtaan 400-luvulla. Ortodoksisina ”puolibarbaareina” (*miksobarbaroi*) bulgaarit olivat arvokas puskuri vaarallisemmiksi koettuja Tonavan takaisia barbaareita vastaan ja tuen tuoja silloin, kun esimerkiksi onnistunut avioliittopolitiikka sitoi nämä keisarihuoneeseen, mutta toisaalta he muodostivat kyseenalaisen kohteen sodankäynnille. Tämä kahtalainen legitimisaation ongelma heijastuu siinä, kuinka monet bysanttilaiset kirjoittajat näyttävät haluavan vähätellä etenkin bulgaarien sivilisaation tasoa mutta myös alueen kehittyneisyyttä laajemminkin. Balkanin bulgaarialueet – jotka lähtökohtaisesti olivat kylläkin vuoristoisia, mutta samalla monien kaupunkien täplittämiä – tuntuvat ”barbaaristuneen” kirjallisissa lähteissä alueeksi, joka on lähes täysin luonnontilainen, villieläimistöltään runsas, ja bysanttilaisille kulki-joille vihamielinen.

Rusit (*Rhōs*), Venäjän alueen skandinaavis-slaavilaiset ryhmät, näyttäytyivät bysanttilaisille alun perin vain yhtenä joukkona varjaageja (*Váran-goi*), ja näin ollen ”skyytteinä”, mutta viimeistään rusien hyökättyä Konstantinopolia vastaan v. 860 ja Olegin perustettua Kiovan rusien valtakunnan v. 882 nämä tulivat kyllin relevanteiksi bysanttilaisten maailmankuvassa ansaitakseen etnografisoivia kuvauksia. Sama relevanssi lienee myös patriarkka Fotioksen kannustaman slaavien käännytystyön takana. Rusit itse olivat selvästi kiinnostuneita kaupankäynnistä Bysantin ja Välimeren alueen kanssa (heidän hyökkäyksensä Konstantinopolia vastaan sekä 907 että 941 kumpusivat ainakin osaksi kauppariidoista), mutta bysanttilaisessa maailmankuvassa rusit asettuivat yleisesti ottaen osaksi sarjaa pohjoisia barbaariryhmiä, joiden pääasiallinen tarkoitus oli toimia puskurina ja aseena toisia barbaareita – esimerkiksi bulgaareita – vastaan. Tällaisten ryhmien sotaisuus katsottiin eduksi, eikä varhaisemman tradition elementtejä tarvinnut kauaa penkoa sopivien esimerkkikuvausten löytämiseksi. Leon

Diakonoksen kuvaus (n. 970) rusien uhritavoista ja uskonnosta on hyvin vahvasti Herodotoksen skyyttikuvauksen läpilyömä, ja se saattaa myös lainata Prokopioksen paljon varhaisemmasta frankkikuvauksesta, jossa frankit uhraavat goottien naisia ja lapsia Po-joen ylittävällä sillalla:

Ja he [”tauroskyytit”, s.o. Krimin niemimaan eli *Tauriksen* suunnalta tulleet rusit] uhrasivat pikkuvauvoja ja kanoja hukuttamalla ne Istrokseen [s.o. Tonavaan], heittäen ne joen kuohuviin virtauksiin. Sillä heidän sanotaan olevan helleenisten mysteerien palvoja, mihin heidät johdattivat joko heidän omat filosofinsa Anakharsis ja Zamolxis, tai Akilleen toverit. (Leon Diakonos, ”Historia” 9.6)

Leonin mukaan Akilleen ”skyyttiydestä” todistavat hänen aseidensa ja ulkomuotonsa kuvaukset *Iliassa*, sekä hänen väkivaltaisuutensa ja rusien tapa selvittää kaunansa kaksintaistelujen kautta.²⁹ Mikael Attaleiates kehittää edelleen Leonin mainitsemää ja sekä Homerokseen että Herodotokseen perustuvaa antiikinaikaista traditiota Akilleen ja skyyttien yhteydestä, ja mainitsee pohjoisten rusien joukon osana myös ”myrmidonit”, jolla nimellä homeerisista eepoksista eteenpäin tarkoitettiin Akilleen alaisina Troijan sodassa taistelleita.³⁰ Kuten jo aiemmin antiikissa, väkivaltaisuudestaan ja impulsiivisuudestaan tunnetun Akilleen katsottiin kiteyttävän pohjoisiin sotaisiin kansoihin liitettyjä stereotyyppisiä: myyttiset esikuvat olivat näin ollen oikopolkuja vieraiden kulttuurien ja näiden ominaisuuksien käsitteilyyn kirjallisuudessa.

Kaukasian alueen kansat olivat bysanttilaisille kirjoittajille usein suhteellisen hyvin tunnettuja, ja monella oli näihin alueisiin myös sukujuuria. Toisaalta on havaittavissa, että koska Armenia, Georgia ja Alania olivat kaikki vuosisatojen ajan vapaita Konstantinopolin suorasta vallasta, ja lähinnä vain kirkollisen politiikan ja diplomaattisuhteiden kautta vaikutuk-

²⁹ Leon Diakonoksen kirjoituksia ruseihin liittyen yritti käyttää mutkattomana ”etnologisena” lähteenä mm. Terras 1965, mutta tällaisen lähestymistavan ongelmallisuus on tätä nykyä laajalti tunnustettu.

³⁰ Ks. Kaldellis 2015, 110, 112.

sille alttiita, näitä kansoja kohtaan osoitettiin usein väheksyntää ja niistä esitettiin jokseenkin passiivis-aggressiivisia kulttuurillisia arvioita samoin kuin keisarillisen reunamaan asukkaiden keskinäistä vihapuhetta. Esimerkkinä tästä on vaikkapa itse osittaista georgialaista sukua olleen Johannes Tzetzeen moraalisesti vähättelevät heitot alaaneista (tai ”massageeteista” kuten hän näitä herodotoslaisittain usein kutsuu). Ei-roomalaiset, valtakunnan ulkopuoliset kristityt kansat istuivat huonosti bysanttilaiseen maailmankuvaan, joka korosti keisarikeskeisen, oikeauskoisuuteen pohjaavan ja teoriassa universaalien imperiumin ideaa.

Laaja-alaisia ja dramaattisia voimasuhteiden vaihteluita kokenut pohjoinen ulottuvuus osoittautui bysanttilaisille kenties kaikkein vaikeimmaksi ilmansuunnaksi hahmottaa vanhojen ja kirjallisuudessa perittyjen kansanimien kautta – mikä ei kuitenkaan estänyt useimpia kirjoittajia yrittämästä jatkaa kaikkien tai useimpien pohjoisten, osaksi nomadisten kansojen kutsusta ”skyyteiksi”. Kansojen omakieliset nimet alkoivat kuitenkin lähes järjestelmällisesti vakiintua osaksi bysanttilaisen kirjallisuuden etnografista rekisteriä, vaikka monet kirjoittajat antoivatkin nämä usein ohimennen sivulauseessa, käyttäen pääosin miellyttävän perinteisiä, attikalaiseen ihanneytyliin kuuluvia varhaisempia kansannimiä. Mikael Attaleiateen huomautus ”skyyteistä, joita kansanomaisesti kutsutaan petsenegeiksi” (n. 1080) on tyypillinen.³¹ Georgios Pakhymeres puolestaan onnistui 1300-luvun alussa löytämään mongoleille ja mamelukeille soveliaan klassiset nimitykset: hän kutsui mongoleita ”tokaareiksi” (*Tókharoi*) ja mamelukkeja ”etiopialaisiksi” (*Aithíopes*).³² Valintaan vaikutti myös Pakhymereen kiinnostus antiikista perittyä ilmastollista determinismistä kohtaan: hänen historioidensa kolmannessa kirjassa kumaanisyyntyinen – eli luonnollisesti ”skyytiläinen” – mamelukkisulttaani mahdollisti retorisen ja klimatologisen dikotomian kalpeiden ja sotaisten ”skyyttien” johtamista mustista ja veltoista ”etiopialaisista”, joka jälleen kerran kumpuaa Herodotoksen käyttämistä elementeistä.

³¹ Mikael Attaleiates, ”Historia” 7. Vrt. Curta 2013.

³² Ks. Georgios Pakhymeres, ”Historia” 3.3–5. ”Tokaarit” saattoivat olla peräisin esimerkiksi Strabonilta: *Geografika* (”Maantieto”) 11.8.2, jossa nimi mainitaan yhdessä muiden Keski-Aasian (Baktrian) kansojen (*Pasianoí, Sakaraukai*) kanssa.

Nikeforos Gregoras yritti 1300-luvulla, todennäköisesti mongolivalloistusten inspiroimana ja myöhäisantiikkista ”kansain alkuperä” (*origo gentium*) -moodia mukaillen järjestää ja organisoida Mustanmeren-Kaspianmeren tasangoilla vaikuttaneet kansat ja valtakunnat teoksessaan ”Rooman historia”, mutta hänen käsityksensä nomadiryhmien historiasta rakentuu pitkälti etnonymien ja eri ”skyyttien” seuraannon varaan. Hänen historia-käsityksessään primitivismi ja dekadenssi esiintyvät tavalla, joka olisi ollut välittömästi tunnistettava antiikin kirjoittajille – esimerkiksi, kun kuvauksen kohteena ovat rikkaan ja ylellisen Mesopotamian valloittaneet mongolit, il-kaanit:

Ajan myötä heidän tultuaan tekemisiin assyrialaiden, persialaiden ja kaldealaisten tapojen kanssa, omaksuivat he näiden uskonnon ja jättivät perinnäisen jumalattomuutensa. He myös sopeutuivat näiden lakeihin ja tapoihin, joihin kuuluvat ylelliset vaatteet ja ateriat, ja yleisesti hyväksytyt nautinnonhaluinen elämä. Heidän elämäntapansa muutos oli perinpohjainen: aiemmin he tapasivat mieluusti peittää päänsä paksuilla hatunreuhkoilla, [...] Mutta jälkeinpäin he ottivat pitääkseen vain silkkiä ja kultalankaisia vaatteita. He päätyivät niin äärimmäiseen ylellisyyteen turmeluksessaan, että heistä tuli aiemman elintapansa täysiä vastakohtia. (Nikeforos Gregoras, ”Rooman historia” 2.5)

”Latiinit”, ”keltit” ja ”frankit”: läntiset barbaarit

Bysantin menetettyä valtaosan Italiaa 700–800-luvuilla kreikankielisten kirjoittajien mielenkiinto länttä kohtaan väheni huomattavasti. Useimmille bysanttilaisille valtakunnan myöhemmän historian aikana ”Iberia” tarkoitti Kaukasian Iberiaa, ja goottien kotiseudusta kirjoitettaessa valtaosa yleisöstä varmasti ymmärsi tarkoitettavan Theodoron ruhtinaskuntaa Krimin niemimaalla, jossa gootin kielen uskotaan säilyneen 1500-luvulle asti. Klassisesta ja myöhäisantiikkista perittyjä pääasiallisia nimityksiä Länsi-Euroopan asukkaille oli kolme: latiinit, frankit, ja keltit – tosin näistä viimeksi mainittu on selkeästi runollisempi ja vahvimmin klassisoiva. ”Keltti”-termi häipyi ajan myötä osaksi kenties sen takia, että sitä oli vaikea saattaa yhteyteen

minkään läntisen ryhmän oman identifikaation kanssa: nämä eivät tunnistanee termiä, jota yksikään länsieurooppalainen yhteisö ei enää käyttänyt itsestään, ja joka kreikkalaisessa kielessäkin pohjautui hellenistiseen ja keisariaikaiseen kirjallisuuteen. ”Latiinit” oli useimmille kirjoittajille kaikkein laajin kategoria, ja normannien kaltaiset yksittäiset dynastiset tai etniset ryhmät limittyivät sekä latineihin että frankkeihin ilman selkeää rajausta.

Kuvatessaan ristiretkeläisiä ja näiden johtajia Anna Komnene kirjoittaa:

Yleisesti Godfreyta pidetään ensimmäisenä ristiretkelle lähteneenä; hän oli hyvin rikas mies ja ylpeä urheudestaan ja suvustaan – kaikki frankit ovat näet hanakoita kilpailemaan toistensa kanssa. [...] Kuten on pääteltävissä, koko frankkien rotu on aina luonteeltaan mitä uhkarohkeinta ja kärsimätöntä, mutta aivan erityisen hillitöntä ryhdyttyään mihin tahansa hankkeeseen. (Anna Komnene, ”Aleksias” 10.5)

”Frankkien” äkkipikaisuus ja taipumus olla kunnioittamatta keisarille tehtyjä lupauksia ovat heidän merkittävimmät negatiiviset piirteensä, ja ne juonsivat juurensa antiikin kirjallisuuden stereotyypppeihin pohjoisten kansojen luonteesta: neljän ruumiinnesteen teoriassa näitä barbaareita luonnehtivat liiallinen kosteus ja kylmyys.³³ Tämä ei kuitenkaan estänyt erityisesti normanneja pääsemästä pitkälle sotilasurallaan Bysantissa, vaikka nämä ja jälkeläisensä saivatkin varmasti kuulla paljon huomautuksia ”puolibarbariudesta” (*miksobárbaros*), joka oli erityisen helppo nimilappu kaksikielisille ja alkuperältään ei-roomalaisille henkilöille.³⁴ Ristiretket toisaalta loivat uusia yhteyksiä Bysantin ja ”frankkien” välille, ja diplomaattiyhteyksien myötä myös vanhat kuvaukset (kuten Prokopioksen varsin huhupuhemaiselta kuulostava kuvaus Britanniaasta) tulivat päivitettyiksi. Normannihistorioitsija Girald de Barri (Gerald Walesilainen) muun muassa kuvaa kuinka keisari Manuel I lähetti Englannin Henrik II:lle kirjeen, jossa hän sekä

³³ Ks. Langum 2018.

³⁴ Esimerkiksi Mikael Attaleiateen normannikuva vaikuttaisi olleen utilitaristinen ja Mikael Attaleiates vaikuttaisi antaneen näille tärkeän roolin palkkasotureina: Olson 2017. Latineihin ja frankkeihin liitetystä mielikuvastosta Nicol 1967 ja Kazhdan 2001.

kertoi Myriokefalonin taistelusta että tiedusteli Britannian saarten maantieteestä, elintavoista, ja näkemisen arvoisista asioista.³⁵ On kiinnostavaa, että kuninkaan vastaus näyttäisi maininneen sotaisuudellaan ja villieläinten kaltaisella hurjuudellaan erottuneet walesilaiset vastauksessaan: perityt käsitteet vieraista barbaariryhmistä saattoivat siis saada vahvistusta itselleen mikäli tiedustelu suuntautui sellaiselle taholle, joka itsekin piti kyseistä ryhmää barbaareina.

Vaikka opilliset ristiriidat jatkuivatkin Bysantin ja läntisen kirkon välillä lähes keisarikunnan loppuun asti, läntisten kansojen kuvauksiin hiiptii uskonnollisen epävarmuuden leima vasta Palaiologosten aikana. Siinä missä islamin nousu oli aiheuttanut vakavan itsetutkiskelun kauden bysantinkreikkalaisen maailmankuvan voitokkuusideologian suhteen, olivat roomalaiskatoliset ortodoksien silmissä niin selvästi skismaattikkoja ja kerettiläisiä, että läntisten ryhmien menestystä selitettiin vain ani harvoin moraalisen yliotteen tai jumalallisen suosion kautta. Jo antiikin lähteistä polveutuva ajatus läntisten (ja pohjoisten) kansojen kiivaudesta, ahneudesta ja väkivaltaisuudesta riitti useimmiten selittämään sen, kuinka Bysantti tuli yhä riippuvaisemmaksi katolisten valtojen tuesta ja läntisistä palkkasotureista.

Palaiologosten ajan tyypillisenä piirteenä on ristiriitainen suhde ei-roomalaisia kansoja ja näiden historioita kohtaan bysantinkreikkalaisen älymyksien etsiessä selitystä valtakuntansa heikkouden tilaan; yhtäältä etnografisen kirjoittamisen aiemmat mallit olivat menettäneet lähes kaiken kosketuspinnan todellisuuteen, ja toisaalta sekä läntisten ryhmien että osmanien nousu tarvitsi selityksensä (jotka useimmiten keskittyivät bysanttilaisten omiin synteihin).³⁶ Vilkastuneet diplomaattisuhteet joka suuntaan myös mahdollistivat uuden materiaalin saattamisen kirjalliseen muotoon. Myös varhaisempi perinne antoi pontta kuvausten ristiriitaisuuksille: tilanteesta riippuen italialaisia saatettiin kuvata joko ”vaaleaksi ja sotahulluksi roduksi” (*tò ksanthón te kaí areimánion génos*), tai ”typeriksi, pelkurimaisiksi ja turmel-

³⁵ Gerald de Barri, *Descriptio Cambriae* (”Walesin kuvaus”) 1.8.

³⁶ Vrt. Nicol 1967, 316–317; Kaldellis 2015, 141–142, 184–185.

tuneiksi”, mutta elementeitään nämä molemmat Pakhymereen käyttämät kuvaukset perustuvat antiikin kirjallisuudesta polveutuvaan kuvastoon eurooppalaisista barbaareista, etenkin kelteistä, joita Augustuksen ajalla kirjoittanut Strabon kuvaili samalla *areimánios*-termillä.³⁷

”Saraseenit”: Lähi-idän ryhmät

Yksi pisimpään jatkuneita ”vierauden” kuvaamisen vastapoleja antiikissa ja keskiaikaisessa Bysantissa oli itäisen ilmansuunnan kehittyneet valtakunnat. Alun perin persialaisotien ajoilta periytynyt ja hyvin monitulkintainen pelkoa, ihailua ja moralisointia yhdistellyt kreikkalainen suhtautuminen persialaisiin oli jatkunut ajankohtaisena, kun Rooma soti ja neuvotteli vuosisatojen ajan ensin parthialaisten ja sitten sassanidipersialaisten kanssa. Kun muslimikalifaatti valloitti Persian ja sittemmin koko roomalaisen Pohjois-Afrikan ja Levantin, joutuivat bysanttilaiset kirjoittajat etnografisen haasteen eteen: ketkä olivat tämän jälkeen ”persialaisia”, ja millä nimellä tuli kutsua Rooman uusia kilpailijoita Lähi-idässä?

”Saraseenit”-termi (*Sarakēnoi*) liittyi bysantinkreikkalaisessa kirjoittamisessa (kuten Georgios Kedrenoksen ja Johannes Skylitzeen teksteissä) ennen kaikkea arabiankielisiin Lähi-idän ryhmiin, ja se polveutui jo myöhäisantiikista; sen synonyyminä oli käytössä samaten jo antiikinaikaisista lähteistä löytyvä mutta perin vähän käytetty *Árabes*, ”arabit”. Theofaneen kronikan jatkaja tai jatkajat (*Theophanes Continuatus*, Οἱ μετὰ Θεοφάνην) käyttävät arabiankielisistä muslimeista myös termejä ”hagarilaiset” (*Hagarenoi*) ja ”ismaeliitit” (*Ismaelítai*), jotka pohjaavat Raamatun ja varhaisten muslimien omiin genealogioihin; samoja termejä käytettiin muslimeista myös syyrialaisessa, armenialaisessa ja etiopialaisessa perinteessä. Erämaan nomadeihin liittyviä mielikuvia synnyttäneet ”arabit”, ”hagariitit” ja ”saraseenit” eivät kuitenkaan sopineet kaikkien kirjoittajien mielessä kuvaamaan umajjadi- ja abbasidikalifien hallinnollisesti ja kulttuurillisesti sofistikoitunutta valtakuntaa, ja näin ollen myös yleisluontoinen ja etnografisesti hyvin

³⁷ Georgios Pakhymeres, ”Historia” 1.18; vrt. Strabon, *Geografika* (”Maantieto”) 4.4.2. Italiaisten esittämisestä bysanttilaisissa teksteissä, ks. Laiou 1995.

löyhä termi ”muslimit” (*Mousoulmánoi*) osoittautui hyödylliseksi.³⁸ Välillä etnonymien käyttö ohitettiin tyystin puhumalla vain ”idän susista” (oletuksen ollessa, että ”lännen sudet” olivat bulgaareita).³⁹ Islaminuskon ymmärtämisen suhteen bysanttilaisten varhaiset reaktiot olivat osaksi syyriankielisen kirjallisuuden kautta välittyneitä ja kristinuskon omiin uskonriitoihin ja kirkollispolitiikkaan kietoutuneita: muslimit esitettiin ajoittain areiolaisina kerettiläisinä. Bysanttilaisilta poleemikoilta periytyi läntiseen islamin kuvaamisen traditioon myös väite muslimien hedonismista, joka vahvisti entisestään ”orientalismia” kuvastoon kuulunutta ajatusta itäisten kansojen turmeltuneesta ylellisyydestä. Kirjallisiin mielikuviiin kytkeytyneissä visuaalisissa representaatioissa arabien ja muslimien kategoriat usein limittyvät, joten turbaania saatettiin käyttää niin muslimin tunnuksena (kuten tämän artikkelin alussa esiintyvässä Madridin Skylitzes-käsikirjoituksen kuvassa), kuin myös kristityn syyrialaisen tai arabin ”etnisenä” symbolina (kuten vaikkapa Johannes Damaskolaisen pyhimysikonografiassa).

Kuten aiemmin havaittiin, perinteinen nimitys ”skyytit” pysyi käytössä monien arokansojen nimityksenä vuosisadasta toiseen bysanttilaisessa kirjoittamisessa: monet näistä ryhmistä olivat kulttuurillisesti samanlaisia kuin indoiranilaisia kieliä puhuneet antiikin skyytit, mutta edustivat todennäköisesti lähinnä altaailaisia kieliä (ja myöhemmin usein myös persiaa) puhuneita turkkilaisia kansoja. Turkkilaisiin ryhmiin lukeutuivat myös seldžukit, jotka Manzikertin taistelun (1071) jälkeen siirtyivät Anatolian alueelle, ja joiden valtapiirin pohjalta myös osmanidynastia ponnisti. Se, että aiemmin Mustanmeren pohjoispuolisiin kansoihin liittynyt *Tourkoi* -etnonymii soveltui nyt käytettäväksi myös itäisestä kansanryhmästä, aiheutti etnonymien tasolla sekaannusta. 1000-1300-luvuilla turkkilaisista käytettiin sekaisin suurta määrää erilaisia kansannimiä: kaikkein klassisoivimmille kirjoittajille (esimerkiksi Mikael Psellokselle ja Nikeforos Bryenniokselle) nämä olivat ”persialaisia” – muodostihan näiden valtakunta selkeän itäisen uhan,

³⁸ Bysantin ja arabien suhteista tärkein teos on neliosainen Shahid 1995–2009. Ks. myös Sympiański 2011. Bysanttilaisten asenteista islamia ja muslimiyhteiskuntaa kohtaan, ks. Meyendorff 1964 ja Rotman 2005.

³⁹ Kaldellis 2015, 130.

kuten Persia antiikissa – kun taas toiset käyttivät *Tourkoi*-termiä tai paljon löyhemmin kaikkiin muslimeihin liitettyjä nimityksiä ”ismaeliitit” (*Ismaelitai*) tai ”amalekiitit”, jotka pohjasivat juutalais-kristilliseen perinteeseen.⁴⁰

”Etiopia”: itäinen Afrikka

Pohjois-Afrikka Egyptiä lukuun ottamatta menetti merkityksensä bysantinkreikkalaisen maailmankuvan osana pian sen jälkeen, kun valtakunnan viimeinen afrikkalainen provinssi, Karthagon eksarkaatti, siirtyi umajjadi-kalifaatin alaisuuteen vuoden 700 tienoilla. Tämä liittyi myös siihen kuinka nopeasti alueen kristilliset ryhmät ajautuivat eroon Konstantinopolista ja idän kirkosta. Sen sijaan Itä-Rooman ja Bysantin pitkäaikaiset, yhtäläisesti kaupan ja uskontopoliittisten kysymysten tukemat suhteet Itä-Afrikan kuningaskuntiin johtivat yleisesti positiiviseen mielikuvastoon. Diplomaattien kuten keisari Anastasioksen aikana Etelä-Arabian Himyariin ja Etiopian Aksumiin matkanneen Nonnosoksen kautta bysanttilaiset saivat lukea Afrikan kristityistä ja juutalaisista valtakunnista. Egyptin muslimivalloituksen jälkeen käytännön yhteydet hankaloituivat ja klassinen kansannimi ”etiopialaiset” alkoi jälleen kerätä mytologisoivia kerrostumia. Etiopialaisten ihonvärin ”essentialismia” käytettiin välillä sananlaskunomaisesti, kuten muuallakin keskiaikaisessa (ja myöhemmässä) Euroopassa – esimerkiksi Attaleiates sanoo petsenegien kouluttamisen pois barbaarisista tavoistaan olevan yhtä turhaa kuin ”yrittää valkaista etiopialainen”.⁴¹ Tämä kielikuva perustuu *Jeremian kirjaan Raamatussa* (*Jer. 13:23*), jossa etiopialaisen ihonväri ja leopardin pilkut edustavat olennon ominaisuuksien muuttumattomuutta. Myös kreikankielisissä hagiografisissa teksteissä ”mustuus” värinä sai helposti metaforisia sävyjä, ja pyhimyksiä riivaavat demonit kuvattiin usein mustina, mutta toisaalta monissa geēzinkielisissä etiopialaisissa versioissa raamatullisista teksteistä ihonväriin liittyvät viittaukset on tulkittu uudelleen voimauttaviksi ylpeyden aiheiksi (esimerkiksi *Laulujen laulun*

⁴⁰ *Tourkoi*-termistä ks. Durak 2009; Beihammer 2011. Turkkilaisista persialaisina ja islaminuskon ymmärtämisestä bysanttilaisten keskuudessa, mm. Çelik 2017. Nikeforos Bryennioksesta ks. Neville 2012.

⁴¹ Ks. muun muassa Selden 2013.

Aleksanteri-romaanin kuvitusta 1300-luvulta; juutalainen papisto tarjoaa bysanttilaisena keisarina kuvatulle Aleksanteri Suurelle kultaa ja hopeaa. San Giorgio dei Greci *cod.* 5, fol. 92v. Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia. Kuva: Wikimedia Commons. Public domain.

1:5, jonka etiopialaisessa versiossa neito sanoo olevansa ”iholtani musta ja kauniimpi kuin Jerusalemin tyttäret”).⁴²

Toisaalta jo homeerisissa eepoksissa *Aithiopes* kuvattiin synnittöminä ja aivan erityisen hyveellisinä ”maailman reunan” asujina. Keskiaikaiset läntisen kristikunnan legendat pappiskuningas Johanneksen maasta saivat todennäköisesti innoitusta myös bysanttilaisesta perinteestä jossa *Aithiopia*, itäisen Afrikan kristitty kuningaskunta, säilyi huomionarvoisena ja aavistuksen toismaailmaisena alueena jonka mainitsemisella oli pitkät raamatulliset perinteet.⁴³ Georgios Pakhymereen 1300-luvun alussa kirjoittamassa historiateoksessa ”etiopialaiset” (joilla itse asiassa tarkoitetaan ma-

⁴² Selden 2013, 362.

⁴³ Pappiskuningas Johanneksen maasta bysanttilaisessa mielikuvituksessa Helleiner 1959.

melukkeja) esitetään positiivisessa valossa, joka selittyy sekä antiikista periytyä ja yleisesti positiivisen egyptiläiskuvaston sekoittamisella etiopialaisiin että Pakhymereen käyttämien lähteiden, kuten Kosmas Intiaanpurjehtijan, vaikutuksella.⁴⁴ Etiopialaiset luettiin usein mukaan, kun tarkoituksena oli listata keisarin universaalia arvovaltaa: näin tekee muun muassa Eustathios Thessalonikalainen ylistyspuheessaan Manuel I:lle. Eustathiosken mukaan Konstantinopolin hovissa oli nähtävissä vaatteita ja kuultavissa kieliä kaikkialta maailmasta, niin ”skyyttiä”, ”dalmaattia” (eteläslaavilaisia kieliä), arabiaa, armeniaa, ”etiopiaa”, saksaa kuin italiaakin.⁴⁵ Bysanttilaisten luontainen oletus siitä, että heidän valtakuntansa oli maanpiirin ilmiselvä keskus, sai heidät raportoimaan kaukaistenkin vieraiden, kuten Aksumin ja Etiopian kristittyjen tai yhtä kaukaisten skandinaavien, saapumiset ja läsnäolon vain ohimennen.

Kaukaiset maat ja ihmeelliset kansat

Intia ja Etiopia olivat jo kauan kietoutuneet yhteen kreikkalaisen ja roomalaisen yleisön mielikuvissa, pitkälti siksi, että useimmat kauppatarvikkeet ja uutiset molemmilta alueilta saapuivat samaa reittiä, Punaisenmeren ja Arabian niemimaan kauppaväylien kautta Egyptiin. Lisäksi jo antiikin lähteissä Etelä-Intian ja Afrikan sarven asukkaiden katsottiin molempien olevan samaa ryhmää, jota kutsuttiin joko ”etiopialaisiksi” tai ”intialaisiksi”.⁴⁶ Myös Taprobanen saari – todennäköisesti Sri Lanka – oli kirjallisuudessa säännönmukaisesti mainittu; sinne sijoitettiin Kallistheneen nimen alla kulkeessa ”Aleksanteri-romaanin” perinteessä muun muassa *Makrobioi*-niminen kansa (”Pitkäikäiset”), joiden katsottiin elävän 150-vuotiaiksi. Kosmas Intiaanpurjehtijan suosittu teos ”Kristillinen Topografia” sisälsi paljon materiaalia jonka Punaisenmeren ja Intian valtameren kauppayhteydet mahdollistivat; Intiaan jo vuosisatojen ajan liitetyt ja Aleksanteri-narratiivien (Aleksanteri Suuren urotöistä ja seikkailuista kirjoitettujen, ihmekuvausten

⁴⁴ Pakhymereen ”etiopialaisista” mamelukeista Petrides 2009.

⁴⁵ Kaldellis 2015, 30.

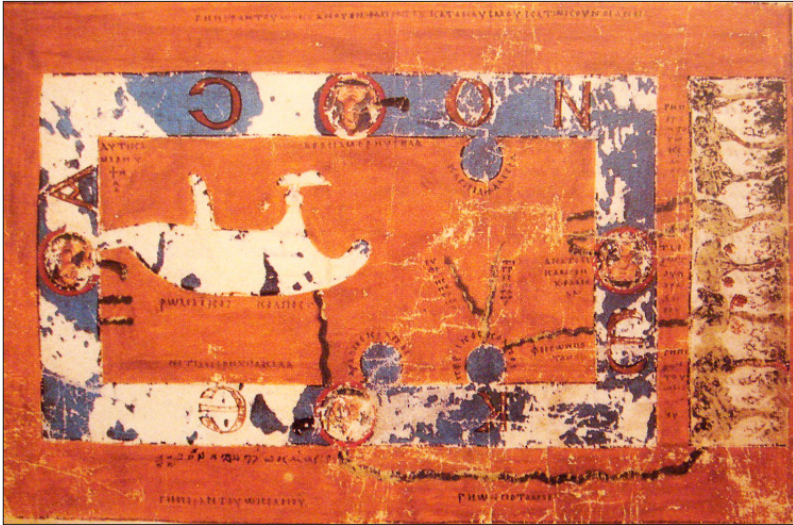
⁴⁶ ”Intia” ja ”Etiopia” toistensa synonyymeinä, Kaldellis 2015, 60.

ja romaanikirjallisuuden elementtejä sisältäneiden tekstien) myötä kehiteltyt ajatukset viisaudesta ja pyhistä miehistä puolestaan olivat kirjoittaneet 400-luvun alkupuolella tuotetun ja Palladios Galatialaisen kirjoittamaksi katsotun ”Intian kansoista ja brahmaaneista” -tekstin, josta myöhemmät kirjoittajat ammensivat huomattavan määrän materiaalia.⁴⁷ Arkadioksen ajan kolikoita on löytynyt Intiasta melko runsaasti, mutta viimeistään arabivalloitusten jälkeen yhteydet Intiaan mutkistuivat ja harvenivat, ja valtaosa alueeseen liittyvistä mielikuvista värittyi entistäkin legendaarisemmiksi. Tämä käy ilmi muun muassa ”Aleksanteri-romaanin” bysanttilaisista versioista sekä ”Barlaamin ja Joasafin tarinasta”, joka kiinnostavaa kyllä perustui alun perin intialaisiin *jātaka*-tarinoihin sekä mahajanabuddhalaisiin teksteihin Buddhan elämästä.⁴⁸

Mikael Pselloksen tekstiinsä sisällyttämän sivuhuomion perusteella 1000-luvun lopulla väitettä Etiopiassa ja Intiassa käynnistä voitiin nähtävästi pitää lähinnä naurettavana satuiluna. Kaukaisimmista kansoista bysanttilaisia – kuten myös aiempia roomalaisia – kiinnosti kenties kaikkein eniten seerit (*Seres*), itäisen ”silkkimaan” asukkaat. On toki enemmän kuin todennäköistä, että seereistä kerrottujen tarinoiden takana on erotettavissa Välimeren maailman ja Kiinan välisten kauppasuhteiden myötä levinnyt informaatio, mutta tämä ei tarkoita, että kaikki *Seres*-narratiivien elementit olisivat paikkansa pitäviä. Myös Intiaa koskevaa materiaalia kertyi kauppasuhteiden myötä runsaasti, ja osa siitä sekoittui vieläkin kaukaisempia seutuja kuvaileviin traditioihin: eksoottisuuden ja vaikeiden taipaleiden takaa tuotujen ylellisyystuotteiden korostaminen on monissa historiallisissa konteksteissa johtanut kaukaisten alueiden kuvaamisen ”ihmeellistämiseen”. Prokopios kuvaa, kuinka Justinianuksen aikana nestoriolaiset munkit onnistuivat salakuljettamaan silkkiperhosen toukkia ”Serindiasta” Roomaan, ja näin bysanttilainen silkintuotanto tuli riippumattomaksi persialaisista

⁴⁷ Näistä ja myös syyrialaisen perinteen mielikuvista Intiaan liittyen Reed 2009. Aleksanteri-traditiosta (johon myös Makarios Roomalaisen pyhimyselämäkerta kytkeytyy), ks. Gero 1992.

⁴⁸ Länteen tarina saapui manikealaisen ja muslimiversion kautta: persiaksi sen nimi oli *Belawhar o Būdāsaf*.

Kosmas Intiaanpurjehtijan “Kristillisen topografian” kuvaukseen perustuva neliömäinen maailmankartta, jonka juuret ulottuvat hellenistiselle ajalle: *Codex Sinaiticus Graecus* 1186, fol. 66v, Pyhän Katariinan luostari, Egypti. Kuva: Wikimedia Commons. Public domain.

välikästä.⁴⁹ Diplomatia, kauppa, uskonto, ja jännittävät tarinat lyövät kättä tässä niin kuin monessa muussakin bysantinkreikkalaisessa kertomuksessa kaukaisista maista.

Esimerkkinä hagiografisessa kirjallisuudessa esiintyvistä elementeistä, jotka pohjaavat etnografisen kirjoittamisen perinteeseen voidaan mainita Makarios Roomalaisen pyhimyselämäkerta. Siinä arkkienkeli Rafael johdattaa kolmea munkkia ympäri maailmaa, antaen täten kirjoittajalle hyvän syyn sisällyttää elämäkertaan paljon materiaalia, joka yhdistelee etnografisoivaa kirjoittamista ihmekirjallisuuden (thaumatografian) rekisteriin.⁵⁰ Viimeksi mainittuun kuuluu muun muassa koirankuonolaisten (*kynokefaloi*) mainitseminen, ja mitä kauemmaksi pyhimyselämäkerran narratiivi munkit kuljettaa, sitä mielikuvituksellisemmaksi tekstin materiaali muuttuu

⁴⁹ Prokopios ”Justinianuksen sotien historia” 8.17.

⁵⁰ Makarioksen elämäkerrasta, ks. viite 47.

– kunnes he saavuttavat pyhän Makarioksen, joka itse asuu jossain Intian lähellä, päivämatkan päässä maanpäällisen paratiisin muureista. Myöhäisbysanttilaisella kaudella ihmeelliset matkakertomukset siirtyivät hagiografisesta rekisteristä myös maallisempiin, tosin silti monesti vertauskuvallisiin teksteihin. Esimerkkinä näistä voidaan mainita 1330-luvulla kirjoitettu Nikeforos Gregoraan ”Rooman historian” osio, jossa Gregoras kertoo roomanikirjallisuutta muistuttavaan sävyyn ”Agathangelos”-nimisen hahmon matkoista kaukaisten maiden ja eri kulttuurien parissa. Painopisteenä on jokaisen seudun ”näkemisen arvoiset asiat”, mutta kertomus on selvästi tarkoitettu palaiologolaisen Bysantin ja hesykastisen liikkeen kritiikiksi.⁵¹

Bysanttilainen autoetnografia ja suhde menneisyyteen

The past is a foreign country: they do things differently there.

- L. P. Hartley, *The Go-Between* (1953)

Lopuksi on käsiteltävä lyhyesti sitä, kuinka bysantinkreikkalaiset kuvasivat antiikin pakanallista Roomaa ja kreikkalaista varhaishistoriaa, sillä tämä paljastaa eräitä kiinnostavia seikkoja bysanttilaisesta tavasta käsittää historiallisia muutoksia. Vaikka Bysantin kreikankieliset kirjoittajat ja eliitti pitivätkin itseään identiteetiltään ”roomalaisina”, ei tämä tarkoittanut ett-eikö historiallista ja kulttuurillista eroa antiikin Roomaan, etenkin sen pakanalliseen vaiheeseen, olisi lainkaan tiedostettu. Bysanttilaisten itsestään käyttämät etnonymit kuvaavat heidän suhdettaan sekä menneisyyteen että oman aikansa ryhmiin kiinnostavasti. *Latini* (”latiinit”, ”latinalaiset”) ei ollut bysanttilaiselle itsemäärittelylle laisinkaan käyttökelpoinen etnonym, sillä se oli paitsi perin yleisluontoinen, se myös loi mielikuvia kehen tahansa latinaa joko liturgisena tai maallisena kielenä käyttäneeseen: roomalaiskatolilainen Eurooppa oli näin ollen helposti ”latiinien” piiriä. Termiin tuli lopulta liitetyksi ”etnisoivia” assosiaatioita, jotka auttoivat bysanttilaisia muodostamaan siitä ”roomalaisuudelle” ja oikeauskoisuudelle vastakkaisen

⁵¹ Nikeforos Gregoras, ”Rooman historia” 24–28. Ks. Kaldellis 2015, 149–154.

kategorian: näihin etnisoiviin elementteihin lukeutui muiden muassa ajatus siitä, että toisin kuin parrakkaat ”oikeat roomalaiset” eli bysanttilaiset, latinalaiset olivat partansa ajelevia skismaatikkoja. ”Italialaiset” puolestaan venyi tarkoittamaan useimpia lännestä tulevia ryhmiä mukaan lukien katalaanit ja Sisilian kuningaskuntien hallitsijat dynastiasta ja kielestä riippumatta. Kuten ”latiini”, myös ”italialainen” tarkoitti lähes aina katolilaista.⁵²

On kiinnostavaa, että vaikka Italiaan liittyvä etninen terminologia olisi varmasti tuntunut epäsovivalta 800-luvun jälkeisessä Bysantissa, kokee Italian vanhakantaiseen ja runolliseen nimeen ”Ausonia” perustuva etnonymmi *Ausones* – ”ausonialaiset”, ”Ausonian asukkaat” – puolestaan yllättävän nousun suosiossa myöhäisbysanttilaisella kaudella. *Ausones* oli tätä ennen ollut laajemmassa käytössä lähinnä varhaisen keisariajan latinankielisessä runoudessa (esimerkiksi Vergiliuksella ja Lucanuksella) vaihtoehtoisena nimenä roomalaisille. Näyttäisi siltä, että *Ausones*-termin löysi uudelleen Mikael Attaleiates Agathiaan ”Historian” toista kirjaa lukiessaan: vahvan klassillisoivalla tyyllillä kirjoittanut Agathias käytti sanaa itse keksimässään mutta aidoksi luulotellussa inskriptiossa, jonka tarkoituksena on ollut ”ennustaa” frankkien tappio vuonna 554. Attaleiateen jälkeen *Ausones* yleistyivät bysanttilaisia tarkoittavana terminä, ja 1200-luvulle tultaessa se oli varsin suosittu. Tämän täysin anakronistisen etnonymmin kierrättäminen bysanttilaisen *Rhōmanian* asukkaiden nimityksenä näyttäisi liittyneen ristiretkien aikaiseen kriisiin mitä tuli bysanttilaiseen legitimizeettiin ainoina oikeina roomalaisina. Kyseisen etnonymmin etu oli, että sillä oli pitkä klassinen perinne roomalaisten synonyyminä, mutta ei minkäänlaista kuranttia kohde-ryhmää, joka olisi käyttänyt sitä itsestään. Näin ollen se toimi laskelmoituna vastavetona sille, kuinka ”frankit” ja muut läntiset ryhmät käyttivät *Graeci*-terminologiaa bysanttilaisista puhuessaan ja kirjoittaessaan. Osa bysantinkreikkalaisista kirjoittajista, kuten Pakhymeres ja Georgios Akropolites, päätyivät frankokratian (”frankkien valta” vuodesta 1204 eteenpäin aina 1400-luvulle asti) ja venetokratian (”venetsialaisten valta”, samaten vuodesta 1204 aina 1600- ja paikoittain jopa 1800-luvuille asti) aikana puhumaan bysanttilaisista ”kreikkalaisina” (*Graikoi*) vastakohtana ”italialaisille”. Ajoit-

⁵² Aiheesta ks. viitteet 34 ja 37.

tain nämä kirjoittajat jopa käyttivät kyseistä termiä tarkoittamaan ortodokseja vastakohtana ”Rooman kirkon jäsenille” (*Rhōmaïos*). Tämä laaja variaatio etnisessä terminologiassa osoittaa hyvin, kuinka tilannesidonnaisia ja häilyviä etniset termit olivat etenkin myöhäisbysanttilaisella kaudella.

Useimmat bysantinkreikkalaiset kirjoittajat katsoivat koko klassisen kreikkalaisen kirjallisuuden olevan heidän omien esi-isiensä – joskin vielä uskonnollisesti harhateilla olleiden sellaisten – tuottamaa. Sekä ”kreikkalaiset” että ”helleenit” olivat monen vuosisadan ajan epäsovivia termejä bysanttilaisten autoetnonymiksi (ihmisryhmän itsestään käyttämäksi etniseksi nimeksi), sillä molempien katsottiin viittaavan antiikin pakanoihin. Anna Komnene kuitenkin käytti välillä ”roomalaista” tarkoittamassa ”latiinia” ja ”helleeninä” tarkoittamassa kreikan kielen (oppimatonta) puhujaa, ja sanoi molempien oppivan bysanttilaisessa orpokodissa lukemaan antiikin kreikkalaisten oikealla ”helleenillä” kirjoitettuja teoksia.⁵³ Myöhemmin Niketas Khoniates halusi palauttaa käyttöön synonymian sanojen *Hellēn* ja *Rhōmaïos* välillä. Yhtäaikainen ”helleenisyys” ja ortodoksinen roomalaisuus tuli lopulta mahdolliseksi identiteetiksi palaiologolaisella kaudella.

Antiikin Rooman ja roomalaisten sekä Bysantin roomalaisten välillä tiedostettiin siis vallitsevan sekä jatkumo että tärkeitä eroja – päällimmäisenä niistä kristinusko, jonka myös bysanttilaiset katsoivat olleen suuri murros etenkin mitä moraaliseen tasoon tuli.⁵⁴ Kuten Theodoros Metokhites fatalistisesti totesi 1300-luvun alussa, hänen oman aikansa roomalaisilla ei ollut mahdollisuutta sanoa suuria ideoita osuvammin tai kauniimmin kuin ne sanottiin antiikin kirjallisuudessa – mutta myöhempien roomalaisten moraalinen paremmuus oli ilmiselvää verrattuna pakana-aikaan. Tästä huolimatta keisarikunnan joutuessa viimeisinä vuosisatoinaan toisin uskovien ja sotaisten barbaarikansojen ahdistamaksi, myös luottamus Bysantin moraaliseen paremmuuteen saattoi horjua. Johannes Tzetzes ja Eustathios Thessalonikalainen edustavat kehityksen ja historiallisen muutoksen arvi-

⁵³ Anna Komnene, *Alexias* 15.7.9.

⁵⁴ Uskonnon suhteesta bysanttilaisen identiteetin ”helleenisyyteen”, ks. Rapp 2008 ja myös Stouraitis 2014.

oinnissa ”klassista” ja selkeän moralisoivaa ajattelutapaa – Tzetzeen katsoessa kehityksen johtavan rappioon, Eustathioksen taas oikeamielisyyden nousuun. Sen sijaan Laonikos Khalkokondyleen myöhäinen, valtaosin retrospektiivinen näkökulma ”frankkien”, Bysantin ja Osmanivaltakunnan välisten valtasuhteiden kehittymiseen sai hänet harjoittamaan myös harvinaislaatuisten terävänäköistä havainnointia esimerkiksi teknologian kehittymiseen liittyen.

Bysantti oli käytännön tasolla ja retorisisista tehokeinoista huolimatta aina monietninen valtakunta, eikä useimmilla sen asukkailla ollut erityisiä vaikeuksia hahmottaa itseään tilanteesta riippuen sellaisten identiteettien kautta, jotka nyky-yleisölle saattavat vaikuttaa toisensa poissulkevilta. Tämä etnisten identiteettien moniäänisyys ja suhteellisuus heikkeni merkittävässä määrin vasta nationalismin vaikutuksesta ja kansallisvaltioiden synnyn myötä 1800-luvun kuluessa – myös mitä kreikkalaiseen identiteettiin tulee. Bysantissa sekä yksilöiden että laajempien ihmisryhmien poliittinen, kulttuurillinen, ja uskonnollinen ”roomalaisuus” (jotka eivät aina olleet yhteismitallisia) saivat tilannesidonnaisesti erilaisia painotuksia osakseen. Armeniaa äidinkielenään puhunut mutta kreikankielisen koulutuksen saanut ortodoksikristitty Konstantinopolissa oli yhtä lailla oikeutettu kutsumaan itseään useissa tilanteissa ”roomalaiseksi” kuin armeijauralle suunnannut bulgaarivanhemmista syntyisin ollut bogomiili (ja näin ollen kristityn valtavirran silmissä kerettiläinen); ja molemmat puolestaan saattoivat joutua diskriminoivan puheen kohteeksi tietyissä konteksteissa. Toisaalta monet valtakunnan reuna-alueiden asujista, joille paikalliset identiteetit olivat usein tärkeämpiä, saivat kuulla olevansa ”roomalaisia” vain ollessaan tekemisissä ulkopuolisten tahojen kanssa – kun taas toiset ulkopuoliset ryhmät pyrkivät kieltämään bysanttilaisten ”roomalaisuuden” tai vähätteleämään sitä. Tällaisessa kontekstissa syntynyt etnografinen kirjoittaminen oli pakostakin monitahoista, neuvottelun alaista, ja alttiina monien eri tarkoituksien sanelemalle manipulaatiolle. Menneisyys oli

jatkuvasti läsnä bysanttilaisten katsoessa ympäröivää maailmaa: jatkumot merkitsivät useimmiten enemmän kuin murrokset. Antiikin kirjallisuuden ja raamatullisen perinteen kahtalainen perintö tarjosi lukemattomia lähtökohtia kirjoittajien muotoillessa materiaaliaan palvelemaan parhaalla mahdollisella tavalla omia tarkoituksiaan. Nämä näkökohdat on hyödyllistä pitää mielessä tarkasteltaessa bysantinkreikkalaisen kirjallisuuden kuvauksia ei-roomalaisista ryhmistä.

Kirjallisuutta

- Ahrweiler 1998 = Helene Ahrweiler, "Byzantine Concepts of the Foreigner: the Case of the Nomads", teoksessa Helene Ahrweiler & Angeliki E. Laiou (toim.), *Studies in the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, Dumbarton Oaks & Washington D.C. 1998, 1–16.
- Beihammer 2011 = Alexander Beihammer, "Orthodoxy and Religious Antagonism in Byzantine Perceptions of the Seljuk Turks (Eleventh and Twelfth Centuries)", *Al-Masâq* 23 (2011), 15–36.
- Berzon 2016 = Todd S. Berzon, *Classifying Christians. Ethnography, Heresiology, and the Limits of Knowledge in Late Antiquity*, Berkeley 2016.
- Borri 2011 = Francesco Borri, "White Croatia and the Arrival of the Croats: an Interpretation of Constantine Porphyrogenitus on the Oldest Dalmatian History", *Early Medieval Europe* 19 (2011), 204–231.
- Cameron & Cameron 1964 = Averil Cameron & Alan Cameron, "Christianity and Tradition in the Historiography of the Late Empire", *Classical Quarterly* 14 (1964), 316–328.
- Carile 1989 = Antonio Carile, "Byzantine Political Ideology and the Rus' in the Tenth-Twelfth Centuries", *Harvard Ukrainian Studies* 12/13 (1989), 400–413.
- Çelik 2017 = Siren Çelik, "The Emperor, the Sultan and the Scholar: the Portrayal of the Ottomans in the *Dialogue with a Persian* of Manuel II Palaiologos", *Byzantine and Modern Greek Studies* 41 (2017), 208–228.
- Curta 2010 = Florin Curta, "Still Waiting for the Barbarians? The Making of the Slavs in 'Dark-age' Greece", teoksessa Florin Curta (toim.), *Neglected Barbarians*, Turnhout 2010, 403–478.
- Curta 2013 = Florin Curta, "The Image and Archaeology of the Pechenegs", *Banatica* 23 (2013), 143–202.
- Durak 2009 = Koray Durak, "Defining the 'Turk': Mechanisms of Establishing Contemporary Meaning in the Archaizing Language of the Byzantines", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 59 (2009), 65–78.
- Futo Kennedy & Jones-Lewis 2016 = Rebecca Futo Kennedy & Molly Jones-Lewis (toim.), *The Routledge Handbook of Identity and the Environment in the Classical and Medieval Worlds*, Lontoo & New York 2016.

- Garstad 2011 = Benjamin Garstad, "Barbarian Interest in the *Excerpta Latina Barbari*", *Early Medieval Europe* 19 (2011), 3–42.
- Gero 1992 = Stephen Gero, "The Alexander Legend in Byzantium: Some Literary Gleanings", *Dumbarton Oaks Papers* 46 (1992), 83–87.
- Helleiner 1959 = Karl F. Helleiner, "Prester John's Letter: A Mediaeval Utopia", *Phoenix* 13 (1959), 47–57.
- Kaldellis 2007 = Anthony Kaldellis, *Hellenism in Byzantium. The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge 2007.
- Kaldellis 2015 = Anthony Kaldellis, *Ethnography after Antiquity. Foreign Lands and Peoples in Byzantine Literature*, Philadelphia 2015.
- Kazhdan 2001 = Alexander P. Kazhdan, "Latins and Franks in Byzantium: Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century", teoksessa Angeliki E. Laiou & Roy Parviz Mottahedeh (toim.), *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Dumbarton Oaks & Washington, D.C., 83–100.
- Laiou 1995 = Angeliki E. Laiou, "Italy and the Italians in the Political Geography of the Byzantines (14th Century)", *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1995), 73–98.
- Laiou & Mottahedeh 2001 = Angeliki E. Laiou & Roy Parviz Mottahedeh (toim.), *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Washington D.C. 2001.
- de Lange 2000 = Nicholas de Lange, "Hebrews, Greeks or Romans? Jewish Culture and Identity in Byzantium", teoksessa Dion C. Smythe (toim.), *Strangers to Themselves. The Byzantine Outsider*, Aldershot 2000, 105–118.
- Langum 2018 = Virginia Langum, "Cold Characters: Northern Temperament in the Premodern Imaginary", teoksessa Dolly Jørgensen & Virginia Langum (toim.), *Visions of North in Premodern Europe*, Turnhout 2018, 123–144.
- Lilie 2014 = Ralph-Johannes Lilie, "Reality and Invention: Reflections on Byzantine Historiography", *Dumbarton Oaks Papers* 68 (2014), 157–210.
- Majeska 1999 = George P. Majeska, "The Byzantines on the Slavs: On the Problem of Ethnic Stereotyping", *Byzantium and the North. Acta Byzantina Fennica* 9 (1999), 70–86.
- Mango 1981 = Cyril Mango, "Discontinuity with the Classical Past in Byzantium", teoksessa Margaret Mullett & Roger Scott (toim.), *Byzantium and the Classical Tradition*, Birmingham 1981, 48–57.

- Mathisen 2006 = Ralph W. Mathisen, "Peregrini, Barbari, and cives Romani: Concepts of Citizenship and the Legal Identity of Barbarians in the Late Roman Empire", *American Historical Review* 111 (2006), 1011–1040.
- Mathisen 2009 = Ralph W. Mathisen, "Ricimer's Church in Rome: How an Arian Barbarian Prospered in a Nicene World", teoksessa Andrew Cain & Noel Lenski (toim.), *The Power and Religion in Late Antiquity*, Farnham 2009, 307–325.
- Mathisen 2011 = Ralph W. Mathisen, "Catalogues of Barbarians in Late Antiquity", teoksessa Ralph W. Mathisen & Danuta Shanzer (toim.), *Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World*, Farnham 2011, 17–32.
- McCormick 1986 = Michael McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Cambridge 1986.
- McEvoy 2016 = Meaghan McEvoy, "Becoming Roman? The Not-So-Curious Case of Aspar and the Ardaburii", *Journal of Late Antiquity* 9 (2016), 483–511.
- Meyendorff 1964 = John Meyendorff, "Byzantine Views of Islam", *Dumbarton Oaks Papers* 18 (1964), 113–132.
- Mitsiou 2012 = Ekaterini Mitsiou, "The Byzantines and the 'Others'. Between 'Transculturality' and Discrimination", teoksessa Christian Gastgeber & Falko Daim (toim.), *Byzantium as Bridge between West and East*, Wien 2012, 5–73.
- Mullett & Scott 1981 = Margaret Mullett & Roger Scott (toim.), *Byzantium and the Classical Tradition*, Birmingham 1981.
- Neville 2012 = Leonora Neville, *Heroes and Romans in Twelfth-Century Byzantium. The Material for History of Nikephoros Bryennios*, Cambridge 2012.
- Nicol 1967 = Donald M. Nicol, "The Byzantine View of Western Europe", *Greek, Roman and Byzantine Studies* 8 (1967), 315–339.
- Olson 2017 = Alexander Olson, "Working with Roman History: Attaleiates' Portrayal of the Normans", *Byzantine and Modern Greek Studies* 41 (2017), 1–14.
- Ostrogorsky 1956 = George Ostrogorsky, "The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order", *The Slavonic and East European Review* 35 (1956), 1–14.
- Petrides 2009 = Antonis K. Petrides, "Georgios Pachymeres between Ethnography and Narrative: Συγγραφικὰ Ἱστορία 3.3–5", *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 49 (2009), 295–318.

- Rapp 2008 = Claudia Rapp, "Hellenic Identity, *Romanitas*, and Christianity in Byzantium", teoksessa Katerina Zacharia (toim.), *Hellenisms. Culture, Identity and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, Aldershot 2008, 127–147.
- Reed 2009 = Annette Yoshiko Reed, "Beyond the Land of Nod: Syriac Images of Asia and the Historiography of 'The West'", *History of Religions* 49 (2009), 48–87.
- Rotman 2005 = Youval Rotman, "Byzance face à l'islam arabe, VIIe–Xe siècle. D'un droit territorial à l'identité par la foi", *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 2005, 767–788.
- Ruffini 1998 = Giovanni Ruffini, "Ethiopia and Rome: The Birth of Byzantine Religious Diplomacy", *Ex Post Facto* 1998 (Spring), 65–75.
- Selden 2013 = David Selden, "How the Ethiopian Changed His Skin", *Classical Antiquity* 32 (2013), 322–377.
- Shahîd 1995–2009 = Irfan Shahîd, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, Washington D.C. 1995–2009 [osat I.1–2: 1995, osa II.1: 2002, osa II.2: 2009].
- Stephenson 2000 = Paul Stephenson, "Byzantine Conceptions of Otherness after the Annexation of Bulgaria (1018)", teoksessa Dion C. Smythe (toim.), *Strangers to Themselves. The Byzantine Outsider*, Aldershot 2000, 245–258.
- Stewart 2017 = Michael E. Stewart, "The Danger of the Soft Life: Manly and Unmanly Romans in Procopius' *Gothic War*", *Journal of Late Antiquity* 10 (2017), 473–502.
- Stouraitis 2014 = Ioannis Stouraitis, "Roman Identity in Byzantium: a Critical Approach", *Byzantinische Zeitschrift* 107 (2014), 175–220.
- Stroumsa 2012 = Guy G. Stroumsa, "Barbarians or Heretics? Jews and Arabs in the Mind of Byzantium (Fourth to Eight Centuries)", teoksessa Robert Bonfil, Oded Irshai, Guy G. Stroumsa & Rina Talgam (toim.), *Jews in Byzantium. Dialectics of Minority and Majority Cultures*, Leiden & New York 2012, 761–776.
- Sypiański 2011 = Jakub Sypiański, "Arabo-Byzantine Relations in the 9th and 10th Centuries as an Area of Cultural Rivalry", teoksessa Teresa Wolińska & Paweł Filipczak (toim.), *Byzantium and the Arabs. The Encounter of Civilizations from Sixth to Mid-Eight Century*, Łódź 2011, 465–478.
- Takács 2009 = Sarolta A. Takács, *The Construction of Authority in Ancient Rome and Byzantium*, Cambridge 2009.
- Terras 1965 = Victor Terras, "Leo Diaconus and the Ethnology of Kievan Rus", *Slavic Review* 24 (1965), 395–406.

- Vachkova 2008 = Veselina Vachkova, "Danube Bulgaria and Khazaria as Part of the Byzantine *oikoumene*", teoksessa Florin Curta & Roman Kovalev (toim.), *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, Leiden 2008, 339–362.
- Walker 2012 = Alicia Walker, *The Emperor and the World. Exotic Elements and the Imaging of Middle Byzantine Imperial Power, Ninth to Thirteenth Centuries B.C.*, Cambridge 2012.
- Wolfram 1997 = Herwig Wolfram, *The Roman Empire and its Germanic Peoples*, Berkeley 1997.